

RAPORT OSW

OSW

SPICHLERZ ŚWIATA?

ROZWÓJ ROLNICTWA NA UKRAINIE

Sławomir Matuszak

WARSZAWA
GRUDZIEŃ 2021

SPICHLERZ ŚWIATA?

ROZWÓJ ROLNICTWA NA UKRAINIE

Sławomir Matuszak

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia

REDAKCJA MERYTORYCZNA

Wojciech Konończuk, Tadeusz Iwański

REDAKCJA

Tomasz Strzelczyk

WSPÓŁPRACA

Katarzyna Kazimierska, Szymon Sztyk

WYKRESY

Urszula Gumińska-Kurek

MAPY

Wojciech Mańkowski

OPRACOWANIE GRAFICZNE

PARA-BUCH

SKŁAD

IMAGINI

ZDJĘCIE NA OKŁADCE

Creative Travel Projects / Shutterstock.com

OSW

Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia
ul. Koszykowa 6a, 00-564 Warszawa
tel.: (+48) 22 525 80 00, info@osw.waw.pl

  www.osw.waw.pl

ISBN 978-83-67159-07-4

Spis treści

WSTĘP | 5

TEZY | 6

I. PRODUKCJA ROLNA | 10

1. Uwarunkowania naturalne | **10**
2. Własność ziemi | **15**
3. Uprawa roślin | **18**
4. Przedsiębiorstwa rolne | **29**
5. Agroholdingi – szczególny przypadek | **32**

II. EKSPORT PRODUKCJI ROLNEJ | 38

1. Znaczenie produktów rolnych i przemysłu spożywczego dla eksportu | **38**
2. Porównanie produkcji i eksportu towarów nieprzetworzonych w 2019 roku | **42**
3. Znaczenie Ukrainy na światowym rynku spożywczym | **45**
4. Charakterystyka eksportu produkcji rolnej i spożywczej | **46**
5. Struktura geograficzna eksportu | **47**

PERSPEKTYWY | 55

WSTĘP

Celem pracy jest kompleksowe przedstawienie ukraińskiego sektora rolnego w świetle przyjętej w marcu 2020 r. ustawy o rynku ziemi, która zaczęła funkcjonować częściowo od połowy 2021 r., a w pełni wejdzie w życie w 2024 r. Dzięki niej po raz pierwszy w historii niepodległej Ukrainy pojawi się możliwość wolnego, legalnego obrotu gruntami rolnymi, co będzie miało daleko idące konsekwencje zarówno dla tamtejszego rolnictwa, jak i całego kraju. Można oczekiwać, że rozwój sektora rolnego, który i tak w ostatnich latach postępował w imponującym tempie, przyspieszy jeszcze bardziej. Należy przy tym pamiętać, że Ukraina to największe pod względem powierzchni państwo w Europie (nie licząc Federacji Rosyjskiej), a ponad połowę jego terytorium pokrywają bardzo urodzajne gleby. Zdecydowana większość kraju znajduje się w klimacie sprzyjającym produkcji rolnej – ziemie te cechują się długotrwałym okresem wegetacyjnym dla roślin, dużym nasłonecznieniem oraz brakiem problemów z deficytem wody na potrzeby rolnictwa. Państwo ma więc doskonałe warunki do prowadzenia tego typu gospodarki.

Niniejszy tekst to pierwsze tak kompleksowe opracowanie dotyczące ukraińskiego rolnictwa w języku polskim. Jego zakres czasowy obejmuje okres między 2015 i 2020 r. i został wybrany celowo – w ostatnim pięcioleciu produkcja rolna, a w szczególności jej eksport, rozwijały się bardzo dynamicznie i stały się najważniejszą pozycją w zagranicznym obrocie towarami. Drugą przyczyną takiego, a nie innego wyznaczenia ram raportu jest agresja militarna Rosji, która doprowadziła do aneksji Krymu i utraty przez Kijów kontroli nad częścią terenów w obwodach ługańskim i donieckim, co utrudniło porównywanie wyników sektora rolnego w okresie przed 2015 r. Praca w dużej mierze opiera się na danych Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy (PKSU) w części statystycznej oraz PKSU i Eurostatu w części dotyczącej eksportu produkcji rolno-spożywczej.

Tekst podzielono na dwie części. Pierwsza skupia się na opisie warunków przyrodniczych oraz charakterystyce upraw najważniejszych zbóż, roślin przemysłowych, warzyw i owoców oraz hodowli. Oddzielne miejsce wydzielono dla opisu przedsiębiorstw rolnych, w tym ich szczególnego typu – wielkich agroholdingów, a także wpływów politycznych ich właścicieli. Drugą część stanowi analiza eksportu wytworów sektora rolno-spożywczego – zarówno pod względem podziału towarowego, jak i geograficznego, ze szczególnym uwzględnieniem sprzedaży do państw Unii Europejskiej i Polski.

TEZY

- Warunki naturalne panujące na Ukrainie sprzyjają produkcji rolnej. Dominuje klimat atlantycko-kontynentalny i kontynentalny, na większości terytorium występuje wystarczająca ilość opadów atmosferycznych, a w południowej części kraju, gdzie występuje deficyt wody, zbudowano system kanałów irygacyjnych. Okres wegetacyjny roślin w zdecydowanej większości regionów trwa ponad 200 dni w roku. Około połowy terytorium zajmują żyzne czarnoziemy, a kolejne 14% – bardzo dobre gleby kasztanowe. Oznacza to, że większość obszaru państwa – z wyjątkiem pasa na północy oraz części zachodniej Ukrainy – pokrywają gleby zapewniające wysoką urodzajność.
- Przyjęta w marcu 2020 r. ustawa o rynku ziemi umożliwiła od połowy 2021 r. wolny obrót gruntami rolnymi, co było do tej pory zakazane. W dłuższej perspektywie akt ten powinien doprowadzić do większego zainteresowania intensyfikacją produkcji oraz rozwojem branż wymagających długoterminowych inwestycji, jak sadownictwo czy hodowla. Wolny handel przyniesie bardzo duży wzrost potencjału ukraińskiej gospodarki – według niektórych szacunków wprowadzenie zasad rynkowych może zwiększać PKB o 1 p.p. rocznie.
- W 2019 r. obszar upraw obejmował 28 mln ha, co stanowi 46,7% powierzchni kraju. Największą popularnością cieszyły się zboża, które zajmowały 54,7% areału. Na rośliny przemysłowe przypadało 32,6% uprawianych obszarów, na warzywa i ziemniaki – 6,5%, a na pasze i karmy – 6,2%. Można przy tym zaobserwować istotne różnice regionalne: rolniczo wykorzystuje się szczególnie obwody centralne, wschodnie i południowe, podczas gdy zachodnia i północna część kraju – z racji słabszych gleb i mniej korzystnego klimatu – są mniej rozwinięte pod tym względem.
- Uprawa zbóż i roślin oleistych właściwie nie jest zdywersyfikowana. Zdecydowana większość zbóż przypada na trzy gatunki – kukurydzę, pszenicę i jęczmień (w sumie 97% zbiorów). Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku roślin oleistych – 99% to uprawy słonecznika, rzepaku i soi. Wśród warzyw i owoców trudno natomiast wskazać dominujący gatunek.
- W przeciwieństwie do uprawy roślin hodowla zwierząt w ostatnich latach w zasadzie się nie rozwijała. Wyjątkiem jest produkcja drobiu i nabiału (głównie jaj kurzych). Wynika to z faktu, że hodowla wiąże się z dużo

większymi nakładami inwestycyjnymi, w związku z czym miejscowi biznesmeni – nastawieni na maksymalizację dochodów przy minimalnym zaangażowaniu kapitałowym – są nią mało zainteresowani.

- Ukraina wyróżnia się wysokim odsetkiem ziemi uprawianej przez spółki rolne (agrofirmy). W 2019 r. rolnicy indywidualni eksploatowali zaledwie 27% gruntów. Udział przedsiębiorstw w produkcji różni się w zależności od rodzaju upraw – najwyższy jest w przypadku roślin oleistych (rzepaku, słonecznika i soi), zbóż (kukurydzy, pszenicy i jęczmienia) oraz buraków cukrowych.
- Agrofirmy są bardzo rozdrobnione, zdecydowana większość dzierżawi grunty o powierzchni poniżej 100 ha. Najwięksi gracze (powyżej 3000 ha), którzy stanowią ok. 1% wszystkich przedsiębiorstw operujących w sektorze rolno-spożywczym, produkują ponad 20% zbóż i roślin oleistych. Najważniejszą pozycję zajmują jednak średnie spółki, z arealem 200–2000 ha. Jest ich ok. 6 tys. i w zależności od uprawianego gatunku odpowiadają za 50–75% ziemi obrabianej przez przedsiębiorstwa.
- Rozwój opartego na systemie dzierżawy gruntów sektora rolnego doprowadził do powstania nowej klasy wielkich biznesmenów, których często nazywa się agrooligarchami. Mimo że niektórzy przedstawiciele tej grupy dysponują majątkiem szacowanym na kilkaset milionów dolarów, żaden z nich nigdy nie wszedł do pierwszej piątki najbogatszych ludzi na Ukrainie. Obok agrooligarchów, których większość bądź całość aktywów skupia się w branży rolnej, w tym sektorze działają także „tradycyjni” oligarchowie, choć na znacznie mniejszą skalę.
- Choć poszczególni agrooligarchowie zdołali osiągnąć dominującą pozycję w swoim segmencie, nie jest to poziom monopolizacji, jaki można obserwować wśród biznesmenów operujących w takich sektorach jak metalurgia czy energetyka. Czołowe miejsce Andrija Werewskiego (właściciela agroholdingu Kernel) na rynku olejów roślinnych jest bezapelacyjne, lecz wciąż większość spółek rolnych znajduje się w rękach średnich i małych graczy, do których należy ponad 80% uprawianej ziemi. Nie zapewnia im to takiej rangi, jaką mają np. Rinat Achmetow w produkcji energii elektrycznej czy Dmytro Firtasz w dystrybucji gazu dla ludności.
- W ostatnich latach można zaobserwować wzrost wpływów politycznych przedsiębiorców z branży rolnej. W obecnej Radzie Najwyższej jedynie

frakcja Zaufanie, licząca 20 deputowanych, jest kontrolowana przez przedstawicieli agrobiznesu. Jednocześnie są oni obecni we wszystkich frakcjach Rady i tworzą tam największą (obok deweloperów) grupę, choć ich interesy mocno się różnią, co utrudnia, a wręcz uniemożliwia wypracowanie wspólnego stanowiska. Producenci olejów roślinnych, zbóż i mięsa drobiowego raczej konkurują o dotacje państwowe oraz korzystne dla siebie rozwiązania podatkowe, niż współpracują ze sobą.

- Ukraińskie agroholdingi wyróżnia spory udział kapitału zagranicznego (największy z USA i Arabii Saudyjskiej) – podmioty spoza kraju arendują ok. 10% ziem rolnych. Stanowi to istotną różnicę w stosunku do energetyki, gdzie poza dystrybucją energii elektrycznej – której udziałowcami są biznesmeni z Rosji – oraz francuską inwestycją w metalurgii całość branży pozostaje pod kontrolą kilku miejscowych oligarchów.
- Eksport towarów rolno-spożywczych odgrywa coraz istotniejszą rolę w krajowej gospodarce. W 2020 r. sprzedaż zagraniczna produktów żywnościowych stanowiła 45% całości eksportu – równowartość ok. 14,4% PKB. Sektor ten jest jedynym, który w 2020 r. osiągnął wyższe dochody niż w 2013 r.
- Produkcja pszenicy, kukurydzy, jęczmienia oraz roślin oleistych – słonecznika, rzepaku i soi – jest w większości (a czasem niemal w całości) nastawiona na eksport. Dla reszty płodów rolnych – w szczególności warzyw, owoców i innych roślin przemysłowych – ma on znaczenie marginalne.
- Ukraina znajduje się w ścisłej światowej czołówce eksporterów zbóż i roślin oleistych, a pod względem sprzedaży oleju słonecznikowego jest bezapelacyjnym liderem. Najczęściej może zaproponować za nie ceny znacząco niższe od konkurentów, nawet w regionie. Biorąc pod uwagę, że produkcja zbóż i roślin oleistych co roku się zwiększa, można założyć, że pozycja kraju w tym zakresie będzie się dalej umacniać.
- Pod względem rodzajów sprzedawanych towarów ukraiński eksport produkcji rolnej jest mało zróżnicowany. Wyraźnie dominują nieprzetworzone produkty pochodzenia roślinnego, a blisko trzy czwarte towarów wysyłanych za granicę przypada na zaledwie trzy kategorie – zboża, oleje i rośliny oleiste. Gotowe artykuły spożywcze stanowią jedynie 14% eksportu i nie wydaje się, aby w najbliższej przyszłości nastąpiła istotna zmiana pod tym względem.

- Wśród odbiorców miejscowej produkcji rolno-spożywczej można wydzielić trzy główne regiony: Unię Europejską, kraje Bliskiego Wschodu i państwa Azji Południowo-Wschodniej, na które przypada w sumie ponad 80% eksportu. Największą rolę odgrywa rynek unijny, gdzie trafia 33% towarów żywnościowych wysyłanych za granicę, przy czym jego znaczenie systematycznie rośnie – pomiędzy 2015 i 2019 r. eksport żywności do UE zwiększył się o 84%. Inne obszary, w tym państwa poradzieckie, pełnią pod tym względem marginalną funkcję.
- W 2019 r. Polska była wśród krajów unijnych największym odbiorcą ukraińskich towarów, lecz dopiero czwartym importerem tamtejszej żywności. Struktura produktów wysyłanych do RP różni się znacząco od średniej UE. Przede wszystkim zwraca uwagę bardzo niski eksport zbóż – głównego towaru sprzedawanego państwom członkowskim. Ogółem do Polski trafia zaledwie 1% zboża wysyłanego na rynek unijny. W niektórych kategoriach (np. przetworów z warzyw i owoców) RP ma jednak bardzo duże bądź kluczowe znaczenie dla eksporterów sąsiada. Ogółem, w porównaniu z resztą krajów UE, trafia tam z Ukrainy więcej towarów przetworzonych niż surowców.

I. PRODUKCJA ROLNA

1. Uwarunkowania naturalne

1.1. Warunki klimatyczne

Zdecydowana większość terytorium Ukrainy leży w strefie klimatu umiarkowanego kontynentalnego, z wyraźnie wyróżniającymi się czterema porami roku. Dotyczy to zachodniej (z wyjątkiem Karpat), centralnej i północnej części kraju. W południowych i wschodnich regionach panuje klimat kontynentalny z upalnymi latami i mniejszą ilością opadów atmosferycznych (szczególnie na południu). Z północnego zachodu na południowy wschód stopniowo wzrasta kontynentalny charakter klimatu, zwiększa się różnica temperatur między zimą i latem oraz zmniejsza ilość opadów. Jedynie wąski pas południowego wybrzeża znajdującego się pod okupacją rosyjską Krymu leży w strefie śródziemnomorskiej subtropikalnej.

Warunki klimatyczne Ukrainy wyznaczają jej podział na strefy roślinne. Na obszarze, gdzie panuje klimat umiarkowany kontynentalny, leżą strefy lasów mieszanych oraz lasostepu. W strefie kontynentalnej dominuje step. W południowo-zachodnim regionie kraju oraz południowej części Krymu znajdują się obszary górskie.

Średnia roczna temperatura na Ukrainie waha się od 6°C na północy do 12°C na południu. Średnia temperatura najzimniejszego miesiąca (stycznia) wynosi w zależności o regionu od -8 do 0°C, a lipca - od 18 do 23°C. Z temperaturą wiąże się okres wegetacyjny, rozumiany jako liczba dni w roku ze średnią temperaturą dobową powietrza powyżej 5°C.

Ilość opadów zależy od pory roku i regionu. Maksymalna przypada na czerwiec i lipiec, najmniejsza - ok. 2-3 razy mniej - na styczeń. Najwięcej opadów występuje w Karpatach (1000 mm rocznie), w strefie klimatu umiarkowanego kontynentalnego jest to 550 mm, a na południu - 440 mm rocznie.

Nasłonecznienie rozkłada się pod względem geograficznym w podobny sposób. W północno-zachodniej części kraju wynosi ono poniżej 1600 godzin rocznie¹, podczas gdy na wybrzeżach mórz Czarnego i Azowskiego przekracza 2200 godzin².

¹ Liczba godzin ze światłem słonecznym w ciągu roku.

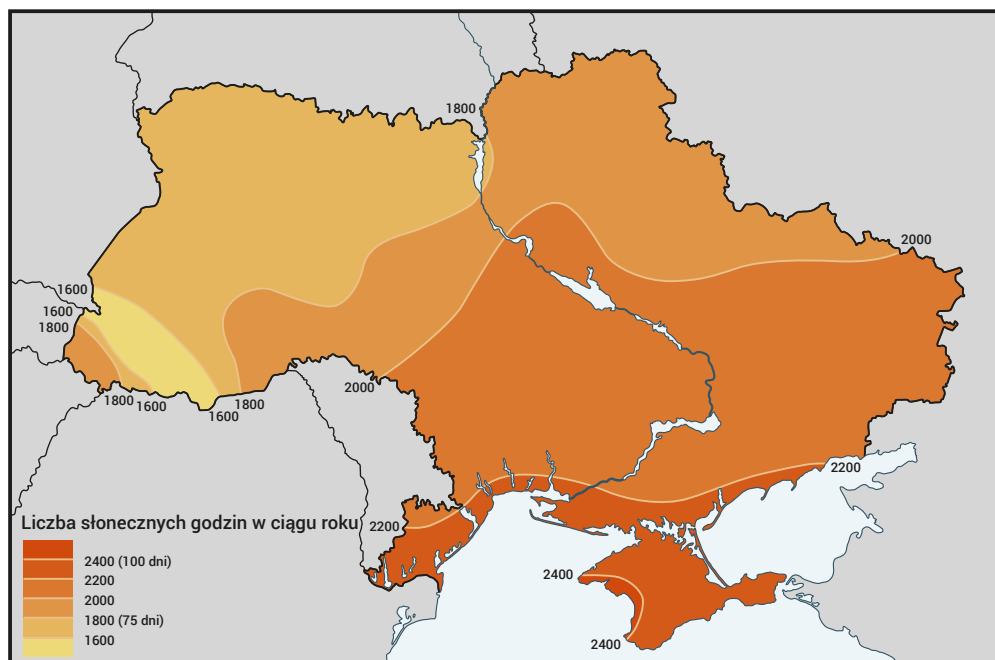
² Карта солнечной активности Украины, Solar Service, solarservice.pro.

Mapa 1. Strefy roślinne Ukrainy

Źródło: Всеосвіта, vseosvita.ua.

Mapa 2. Nasłonecznienie Ukrainy

Źródło: Карта солнечной активности Украины, solarservice.pro.

Ukraina ma bardzo dobrze rozwiniętą sieć rzeczną. Największą rolę odgrywa Dniepr, inne ważne rzeki to Dniestr, Prypeć, Boh, Desna i Doniec. Zdecydowana większość (90%) obszaru kraju należy do dorzeczy mórz Czarnego i Azowskiego. Liczba jezior przekracza 3 tys., lecz dominują wśród nich bardzo małe, a jedynie 30 ma powierzchnię większą niż 10 km². Państwo pokrywa duża liczba sztucznych zbiorników wodnych. W sumie jest ich tam ponad 1100 i zajmują powierzchnię blisko 7,5 tys. km². Największe znaczenie ma system sześciu elektrowni wodnych na Dnieprze i tworzonych przez nie zalewów o powierzchni blisko 7 tys. km². Mimo to na południu i południowym wschodzie w związku z suchym klimatem i wysokimi temperaturami do lat osiemdziesiątych XX wieku panował deficyt wody na potrzeby rolnictwa. Problem w dużej mierze udało się rozwiązać dzięki budowie dwóch kanałów. Pierwszy, Dniepr–Donbas, łączy Zbiornik Kamieński z Dońcem i zwiększa zaopatrzenie w wodę części obwodów dniepropetrowskiego, połtawskiego i charkowskiego. Jeszcze większą rolę odgrywa drugi, kachowski, który nawadnia 780 tys. ha ziem obwodów chersońskiego i zaporoskiego. Niemniej w związku z globalnym ociepleniem na południu kraju zdarzają się susze. Szczególnie narażony na nie jest obwód odeski ze słabo rozwiniętym systemem melioracji. W celu poprawienia sytuacji rząd zapowiada realizację narodowego programu nawadniania.

Mapa 3. Sieć rzeczna Ukrainy

PODZLEWNIE: 1 – Prypeć, 2 – Desny, 3 – środkowego Dniepru, 4 – dolnego Dniepru, 5 – Cisy, 6 – Prutu i Seretu, 7 – dolnego Dunaju, 8 – Dońca, 9 – dolnego Donu

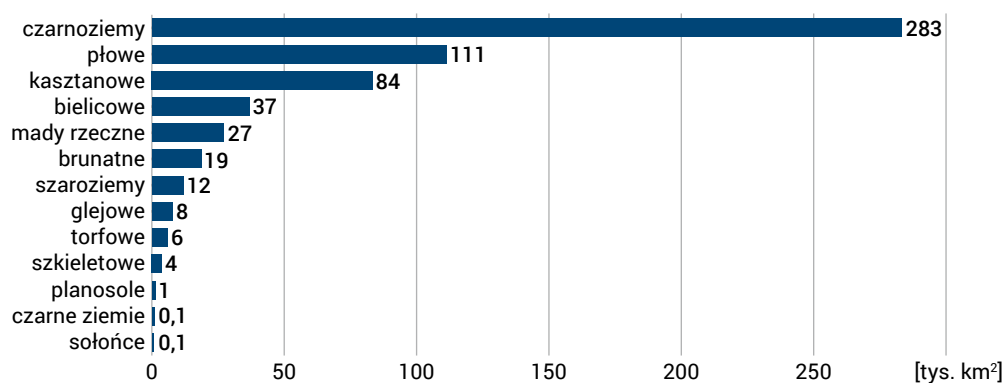
Źródło: Wikipedia.

Projekt ma uzyskać wsparcie ze strony Banku Światowego i Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju w wysokości 2 mld dolarów³.

1.2. Gleby

Zdecydowana większość ziem na Ukrainie należy do żyznych lub bardzo żyznych. Ok. 50% terytorium pokrywają czarnoziemy, o zawartości próchnicy⁴ do 9% i grubości warstwy wahającej się od 40 cm do 1 m, uznawane za jedno z najbardziej urodzajnych na świecie, a 14% – gleby kasztanowe, o 3–4% próchnicy i grubości warstwy ok. 0,5 m. Te dwa typy bardzo żyznych ziem zajmują ok. 370 tys. km², czyli 61% powierzchni kraju. Z racji dobrze wykształconej sieci dużych rzek w ich dolinach wykształciły się mady rzeczne (ok. 4,5% powierzchni), także cechujące się zazwyczaj dużą urodzajnością. Mniej żyzne są zawierające 1–2,5% próchnicy gleby płowe, które zajmują 19% obszaru państwa. Gleby bielcowe (ok. 6% powierzchni), wytworzone głównie na piaskach, należą do gleb ubogich. Pozostałe rodzaje gleb występują na ok. 7% powierzchni kraju.

Wykres 1. Powierzchnia poszczególnych rodzajów gleb

Źródło: Harvard World Map.

Poszczególne regiony różnią się istotnie pod względem występujących tam typów ziemi. W północnej części kraju, w strefie lasów mieszanych dominują mniej żyzne gleby płowe i bielcowe. W pasie lasostepu najwięcej jest czarnoziemów. Strefę stepową można podzielić na dwie części – w północno-wschodniej przeważają czarnoziemy, podczas gdy na południu, wzdłuż wybrzeży mórz

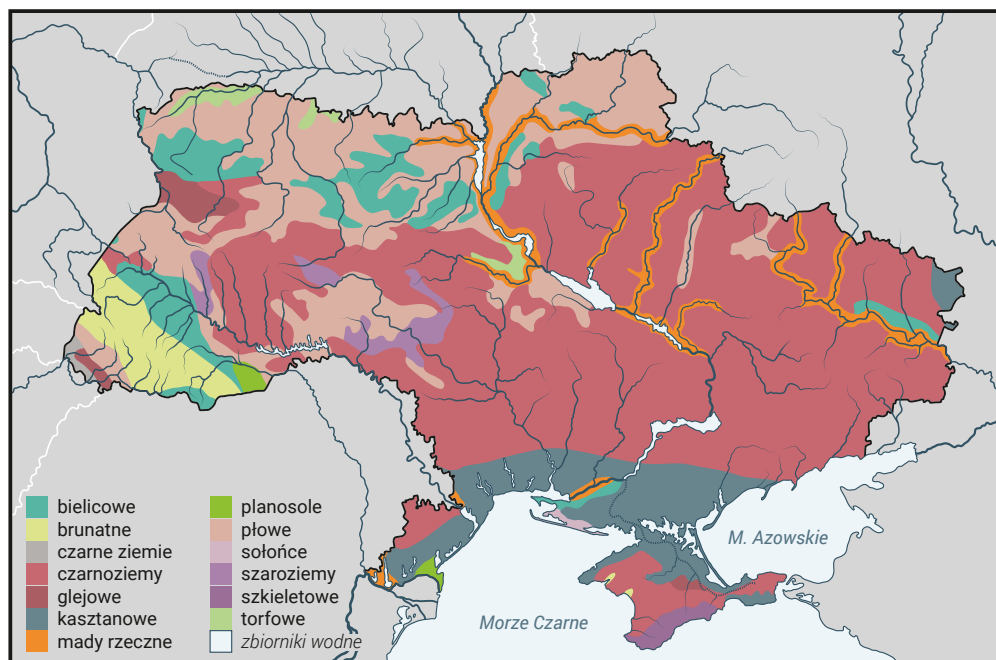
³ K. Бердинських, «Земля вигідніша, ніж квартира в Києві». Інтерв'ю з Романом Лещенком про відновлення Мінзро, відкриття ринку та мародерство в ДПЗКУ, НВ, 5.02.2021, biz.nv.ua.

⁴ Próchnica glebowa to substancja organiczna powstała na skutek rozkładu resztek roślinnych. Jest jednym z głównych czynników decydujących o żyzności gleby.

Czarnego i Azowskiego, gleby kasztanowe. Na południowym zachodzie (w Karpatach) występują gleby bielcowe i słabszej jakości gleby brunatne.

Do wyzwań stojących przed ukraińskim rolnictwem należy stopniowa degradacja gleb. Według Państwowej Agencji Ochrony Gruntów w latach 1990–2015 średni odsetek próchnicy (jednego z podstawowych czynników decydujących o żyzności) w tamtejszych glebach zmniejszył się z 3,36 do 3,16%. Proces ten przebiega najszybciej na terenach stepowych (spadek z 3,72 do 3,45%)⁵. Zjawisko degradacji częściowo wynika ze zmian klimatycznych, lecz przyspiesza je sposób uprawy – przede wszystkim dominacja monokultur z dużym udziałem wyjaławiających gleby roślin oleistych.

Mapa 4. Gleby Ukrainy

Źródło: Harvard World Map.

Podsumowując, warto raz jeszcze podkreślić, że ponad połowę powierzchni Ukrainy pokrywają bardzo urodzajne gleby. Zdecydowana większość jej obszaru znajduje się w klimacie sprzyjającym produkcji rolnej – kraj dysponuje długotrwałym okresem wegetacyjnym dla roślin i dużym nasłonecznieniem oraz nie boryka się z deficytem wody na potrzeby rolnictwa. Jednym słowem: ma doskonałe warunki do prowadzenia tego typu gospodarki.

⁵ O. Пирожок, *Повна деградація. Хто псує український чорнозем*, Економічна правда, 4.06.2018, epravda.com.ua.

2. Własność ziemi

2.1. Likwidacja kołchozów i wprowadzenie moratorium na handel ziemią

Ukraina wyjątkowo długo nie potrafiła uregulować kwestii własności gruntów rolnych. W czasach Związku Radzieckiego ziemia należała wyłącznie do państwa, a kołchozy (spółdzielnie produkcyjne) i sowchozy (przedsiębiorstwa państwowe) korzystały z możliwości bezpłatnego jej użytkowania. W 1990 r. kołchozów było ok. 8 tys., a kołchoźników – ok. 3,8 mln. W 1992 r. uchwalono ustawę reformującą, która nie zniósła tej formy działalności, lecz przyznała pracownikom prawo do przypadającej na każdego z nich części gruntów kołchozu (tzw. paju). Proces ustalania wielkości pajów (1–8 ha, zależnie od obwodu) trwał 10 lat, a świadectwa potwierdzające prawo do nich otrzymało według różnych danych 6–8 mln osób. Choć przez ten czas „rozpajowana” została całość ziemi kołchozów, to określano tylko, jaka powierzchnia gruntu przypada na daną osobę, bez wyznaczania działek na mapach, a tym bardziej w terenie (miano to robić tylko w przypadku, gdy właściciel paju chciał opuścić kołchoz i gospodarować samodzielnie). Ogromną większość świadectw o posiadaniu gruntów wydzierżawiono szefom agrofirm, a jedynie ok. 6% przekształcono w prawo użytkowania konkretnej, wyodrębnionej fizycznie działki.

W 2001 r. uchwalono Kodeks ziemski Ukrainy, ustanawiający prawo własności gruntów rolnych. Uznano jednak, że kraj nie jest przygotowany do wprowadzenia wolnego obrotu ziemią (m.in. ze względu na brak katastru gruntowego), w związku z czym wdrożenie przepisów zawieszono do czasu spełnienia niezbędnych warunków. Moratorium to corocznie przedłużano aż do 2019 r. wskutek braku politycznej woli zmian, co wynikało z silnego sprzeciwu społecznego wobec zniesienia aktu. Przez ten czas doszło do koncentracji areałów i powstania dużych przedsiębiorstw rolnych (nazywanych na Ukrainie agroholdingami), gospodarujących na dziesiątkach, a w niektórych wypadkach setkach tysięcy hektarów dzierżawionych od właścicieli pajów. Jednocześnie trwał proces wymierania byłych kołchoźników, z których część nie miała spadkobierców. Obszar takich „niczych” ziem systematycznie rośnie, obecnie szacuje się go na 1,6 mln ha. Możliwość bezpłatnego wykorzystywania tych gruntów motywowała do przeciwdziałania uporządkowaniu sytuacji własnościowej w rolnictwie zarówno przedsiębiorców, jak i urzędników, czerpiących rentę korupcyjną z tego procederu.

2.2. Wprowadzenie rynku ziemi

Brak prawa własności ziemi hamował rozwój sektora rolnego, co wynikało z niechęci do długoterminowych inwestycji na dzierżawionych gruntach⁶. Ponadto fakt dzierżawy, a nie własności ziemi sprawiał, że operujące na niej przedsiębiorstwa raczej nie troszczyły się o jej prawidłowe wykorzystywanie – np. stosowanie odpowiedniego płodozmianu czy ograniczanie upraw powodujących wyjaławianie gleb. Mimo to rolnictwo systematycznie się rozwijało i stało się głównym źródłem eksportu towarów.

Podstawową przyczyną utrzymywania zakazu obrotu gruntami rolnymi przez tak długi okres było, jak już wspomniano, bardzo niskie poparcie społeczne dla jego zniesienia. Prawdopodobnie ważny był także niejawni lobbying właścicieli największych agroholdingów, którym utrzymanie moratorium zapewniało szereg korzyści – przede wszystkim dostęp do finansowania poprzez sprzedaż akcji na giełdzie bądź emisję obligacji, do czego nie miały prawa mniejsze podmioty. Jeszcze w maju 2021 r. w sondażu ośrodka Rating jedynie 36% Ukraińców opowiadało się za wprowadzeniem wolnego obrotu ziemią rolną⁷. Wynikało to przede wszystkim z obawy przed powtórzeniem się sytuacji z lat dziewięćdziesiątych dotyczącej prywatyzacji majątku państwowego, kiedy większość dochodowych przedsiębiorstw i fabryk została przejęta za niewielką część wartości rynkowej przez grupę oligarchów. Nastroje te podsycałi przedstawiciele partii populistycznych i nacjonalistycznych, głoszący hasła o groźbie wyprzedaży majątku narodowego. Duży sprzeciw obywateli powodował, że uwolnienie rynku nie stało się priorytetem żadnego ugrupowania.

Sytuacja zmieniła się wraz z wygraną Wołodymyra Zełenskiego w wyborach prezydenckich w maju 2019 r. oraz jego partii, która zapewniła sobie wynik umożliwiający samodzielne rządy, w elekcji parlamentarnej w lipcu tegoż roku. Zniesienie moratorium było jednym z punktów programu wyborczego Zełenskiego. Wydaje się, że główną motywację prezydenta stanowiło usunięcie reliktu przeszłości w postaci zakazu sprzedaży ziemi. Pierwsze czytanie projektu ustawy wprowadzającej wolny obrót gruntami rolnymi odbyło się w listopadzie 2019 r. Zgłoszony dokument budził duże kontrowersje, przede wszystkim w związku z bardzo wysokim progiem ograniczenia koncentracji ziemi (200 tys. ha) oraz możliwością jej kupna przez podmioty z kapitałem zagranicznym. Po licznych poprawkach i mimo prób zablokowania ze strony opozycji akt przyjęto 31 marca 2020 r.

⁶ Brakuje wiarygodnej informacji na temat średniego okresu dzierżawy.

⁷ *Ставлення Українців до запровадження ринку землі (23–27 квітня 2021)*, Рейтинг, 11.05.2021, ratinggroup.ua.

Ustawa dotyczy 41,5 mln ha ziem, którymi obrót był objęty moratorium, oraz przewiduje możliwość handlu gruntami rolnymi od 1 lipca 2021 r. Przez kolejne dwa i pół roku będzie obowiązywać okres przejściowy, w którym ziemię w ilości do 100 ha będą mogli nabywać wyłącznie osoby fizyczne. Od 1 stycznia 2024 r. prawo to zostanie rozszerzone także na osoby prawne, a maksymalna powierzchnia areału wzrośnie do 10 tys. ha. Akt nie zezwala na kupowanie działek przez obcokrajowców (w tym zarejestrowane na Ukrainie podmioty prawne, których beneficjentami końcowymi są cudzoziemcy bądź spółki zagraniczne)⁸. Ziemia nie może być sprzedawana taniej niż po ustalonej cenie normatywnej (700–1100 dolarów za hektar w zależności od obwodu).

Przyjęty dokument jest w kilku kwestiach niejasny, a w innych zapowiada konkretne regulacje w przyszłych aktach prawnych. Jedno z takich zagadnień dotyczy ograniczenia koncentracji areału do 10 tys. ha, gdyż niewiadomą pozostaje sposób egzekwowania tego zakazu w praktyce. Ustawa przewiduje, że szczegółowe zasady kontroli w tym zakresie mają zostać przyjęte oddzielnym rozporządzeniem rządu. Zgodnie z nią obowiązek sprawdzenia w rejestrze, czy dana osoba lub podmiot ma prawo nabyć ziemię, spoczywa na notariuszu sporządzającym umowę, co generuje spore ryzyko korupcyjne⁹.

Gdzie się podziało 5 mln ha ziemi państwowej?

Według Państwowego Komitetu Statystyki w 2019 r. na Ukrainie było 10,4 mln ha państwowych gruntów rolnych. Ustawa o rynku ziemi zabrania ich sprzedaży. Ograniczenie to nie dotyczy dzierżawców, którzy arendują ziemię zgodnie z umowami zawartymi przed 2010 r. Uzyskują oni możliwość jej nabycia ze spłatą rozłożoną na 10 lat i po wycenie normatywnej.

W październiku 2020 r. Roman Leszczenko, ówczesny szef Państwowej Służby Katastru (PSK), prowadzącej rejestr działek rolnych, wywołał burzę medialną, informując, że w rzeczywistości w rękach państwa znajduje się zaledwie 750 tys. ha gruntów, z których większość należy do Narodowej Akademii Gospodarstwa Rolnego. Kolejne 4 mln ha przekazano władzom regionalnym. W rejestrze brakuje zatem aż 5 mln ha (obszar porównywalny z terytorium Słowacji). Nie wiadomo, do kogo obecnie należą, ma to wykazać szczegółowa kontrola. Według Leszczenki ziemie

⁸ Ustawa nie przewiduje progów, więc zakaz ten obejmie nawet podmioty z minimalnym udziałem kapitału zagranicznego.

⁹ S. Matuszak, wsp. T.A. Olszański, *Ustawa o rynku ziemi – kluczowy krok dla rozwoju ukraińskiego rolnictwa*, „Komentarze OSW”, nr 342, 24.06.2020, osw.waw.pl.

te zostały bezprawnie przejęte na podstawione osoby przez lokalne kliki przy współudziale urzędników PSK. Wykorzystano do tego mechanizm bezpłatnej prywatyzacji, zgodnie z którym każdy obywatel Ukrainy ma prawo do 2 ha ziemi państwowej (w latach 2013–2020 rozdano w ten sposób 690 tys. ha gruntów)¹⁰.

Wprowadzenie wolnego rynku w 2024 r. raczej nie będzie oznaczać natychmiastowej zmiany własności gruntów – najprawdopodobniej proces ten rozciągnie się na lata. Według sondaży jedynie 7% właścicieli pajów ma zamiar sprzedać swoje działki¹¹. Nawet kupno tylko 10% całości ziemi rolnej po ustalonej przez państwo cenie normatywnej¹² oznaczałoby koszt rzędu 4 mld dolarów, co jak na ukraińskie warunki jest sumą zawrotną. Mniejsi przedsiębiorcy dysponują bardzo ograniczonym dostępem do kredytowania, natomiast duże agropholdingi – choć teoretycznie mają większe możliwości uzyskania środków tą drogą – zazwyczaj są mocno zadłużone i nie będą w stanie znaleźć pieniędzy na zakup dużych areałów ziemi w krótkim czasie.

3. Uprawa roślin

3.1. Charakterystyka ogólna

W 2019 r. na Ukrainie uprawiano 28 mln ha gruntów – 46,4% powierzchni kraju. Od 2015 r. areał ten zwiększył się nieznacznie (o 1,8 p.p.). To stosunkowo duży obszar – dla porównania na Białorusi uprawiane ziemie stanowią 27,5% terytorium, w Polsce – 35,2%, a w Niemczech – 32,8%¹³.

Odsetek gruntów, na których prowadzi się działalność rolną, różni się znacząco w zależności od obwodu. Najwyższy jest on w obwodzie kirowohradzkim (69,3%), a najniższy – w zakarpackim (14,5%), co wynika z faktu, że znaczna część tego ostatniego leży na terenie gór i jest pokryta lasami. Zasadniczo ilość uprawianej ziemi zależy od jakości gleb i klimatu – najmniej terenów rolniczych znajduje się w zachodniej i północnej części kraju, gdzie gleby są stosunkowo słabe, oraz obwodach, które leżą na terenie Karpat, a najwięcej w pasie czarnoziemów, ciągnącym się od obwodu tarnopolskiego, przez centralną część Ukrainy, do wschodniej granicy.

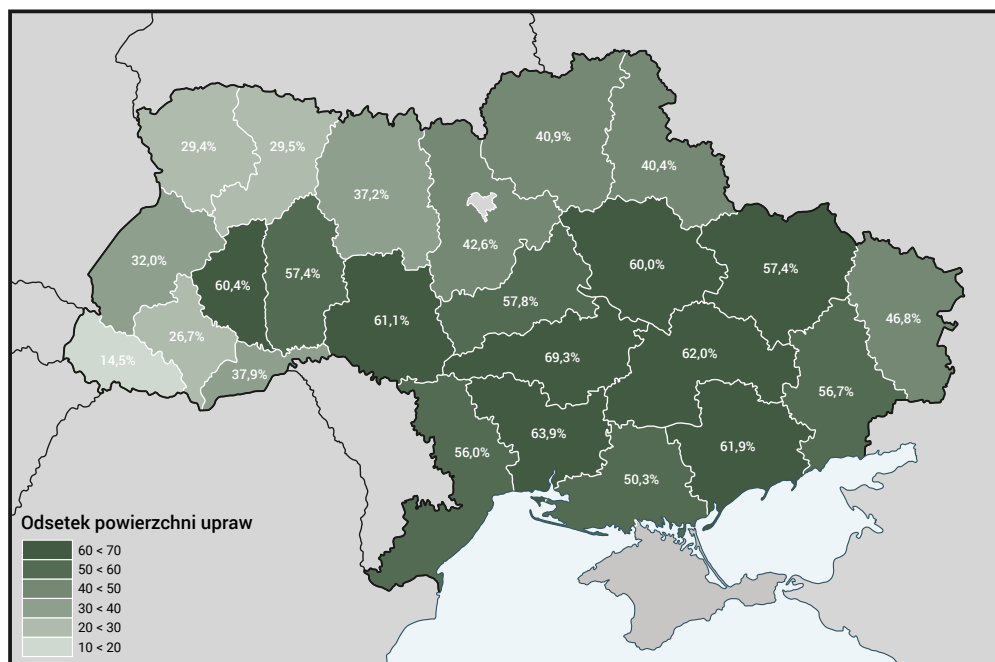
¹⁰ Szerzej na ten temat zob. S. Matuszak, *Jak zniknęło 5 mln ha? Skryta prywatyzacja ziemi na Ukrainie*, OSW, 12.11.2020, osw.waw.pl.

¹¹ М. Мамаєва, *Лише 7% землевласників збираються продавати пай у разі відкриття ринку*, UNN, 10.09.2019, unn.com.ua.

¹² Ceny normatywne w poszczególnych obwodach zawiera aneks do tekstu *Ustawa o rynku ziemi...*, op. cit.

¹³ Dane FAO za 2018 r., fao.org.

Mapa 5. Odsetek uprawianej ziemi w poszczególnych obwodach w 2019 roku

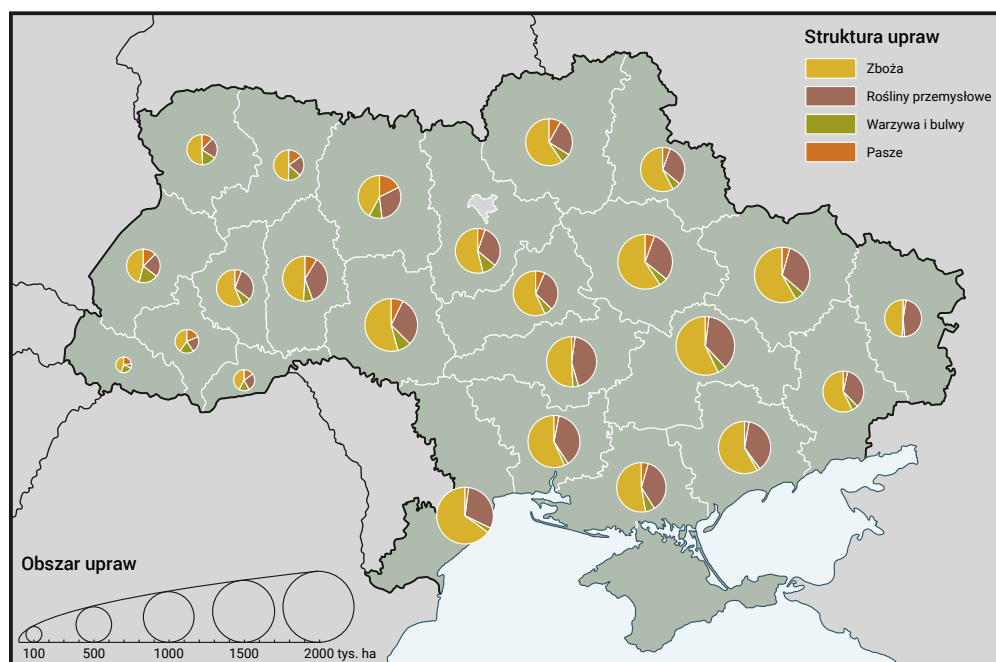
Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Na ponad połowie (54,7%) terenów rolnych uprawia się zboża. Dalsze miejsca zajmują rośliny przemysłowe – głównie kultury oleiste i buraki cukrowe (32,6%), warzywa i bulwy (6,5%) oraz rośliny na pasze i karmy (6,2%). W latach 2015–2019 proporcje te nie uległy istotnym zmianom, choć można zauważyć niewielki wzrost udziału roślin przemysłowych i zmniejszenie obszaru, na którym sadi się gatunki pastewne z przeznaczeniem na pasze.

Istniejące spore różnice regionalne wynikają głównie z jakości gleb i klimatu. Na terenach górskich uprawia się stosunkowo więcej roślin na pasze oraz warzyw (głównie ziemniaków). Podobnie sytuacja wygląda na zachodzie i w ukraińskiej części Polesia, aż do Dniepru. Na pozostałym obszarze kraju dominują zboża i rośliny przemysłowe.

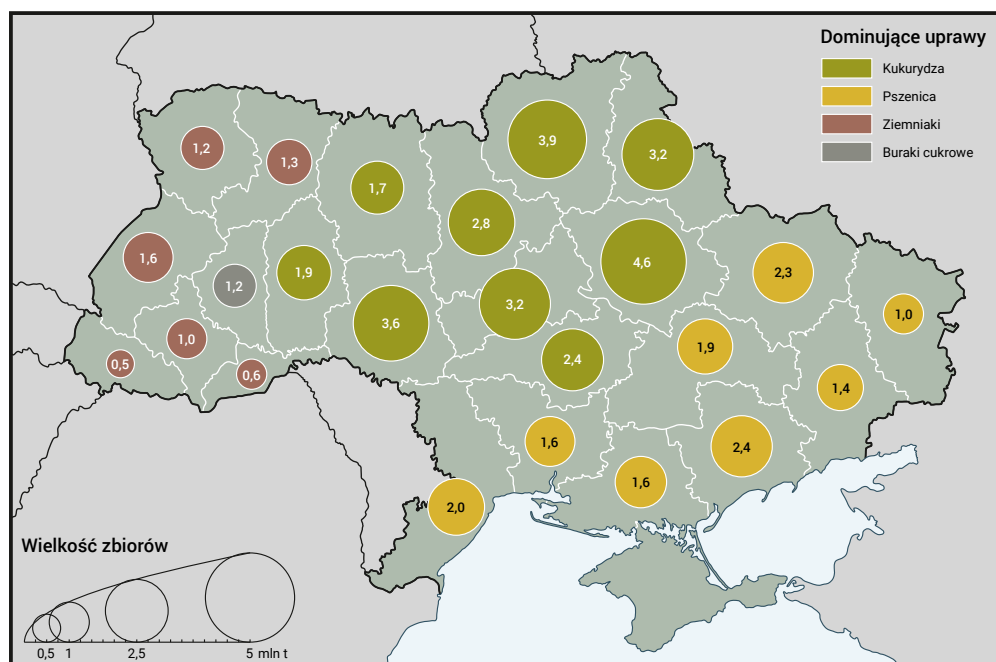
Pod względem wielkości zbiorów na południowo-wschodniej Ukrainie przeważają uprawy pszenicy, w centrum – kukurydzy, a na zachodzie – ziemniaków. W zachodniej części wyróżnia się obwód tarnopolski, gdzie najczęściej zbiera się buraka cukrowego.

Mapa 6. Struktura upraw w poszczególnych obwodach w 2019 roku

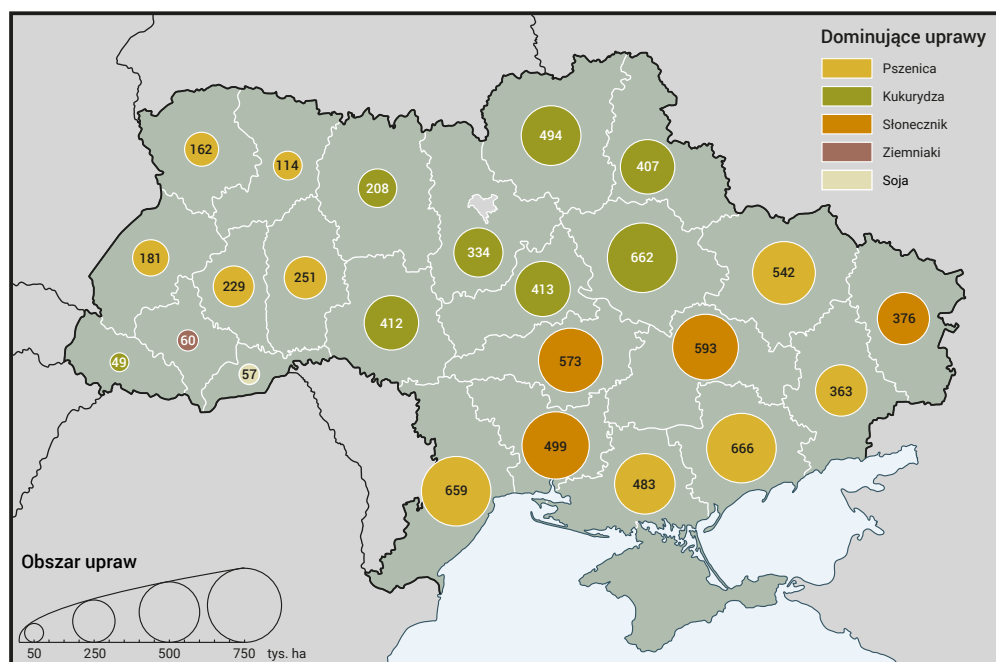
Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Mapa 7. Dominujące uprawy pod względem zbiorów w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Mapa 8. Dominujące uprawy pod względem areału w 2019 roku

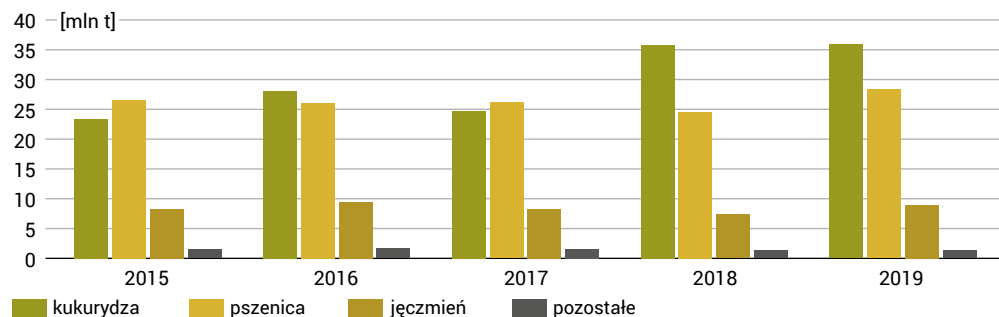
Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

3.2. Zboża

Zboża i rośliny bobowate (przede wszystkim groch) zajmują 15,3 mln ha. O ile obszar ich upraw w latach 2015–2019 zwiększył się jedynie nieznacznie, o tyle wysokość zbiorów wzrosła w tym okresie o 25% – z 60 mln ton w 2015 r. do 75 mln w roku 2019. Na Ukrainie występują różne rodzaje zbóż, jednak dominują trzy: kukurydza, pszenica i jęczmień, które składają się na 97% zbiorów. Największe znaczenie ma kukurydza, uprawiana na 5 mln ha, której zbiory w 2019 r. wyniosły 35,9 mln ton. Drugie miejsce zajmowała pszenica (6,8 mln ha, 28,3 mln ton), a trzecie jęczmień (2,6 mln ha, 8,9 mln ton). Pozostałych zbóż – owsa, żyta, prosa i sorgo – zebrano w 2019 r. zaledwie 1,1 mln ton. Wśród roślin bobowatych znaczące zbiory ma wyłącznie groch (573 tys. ton w 2019 r.).

Dynamika zmian w latach 2015–2019 pokazuje, że produkcja pszenicy zwiększyła się o 6,8%, jęczmienia – o 7,2%, a kukurydzy ponad dwukrotnie – o 54,1%. Wynikało to przede wszystkim ze zwiększenia plonów, a nie uprawianego are-
ału, który w tym okresie wzrósł o 8,7%, z 4,6 do 5 mln ha. Dotyczy to wszyst-
kich trzech gatunków: w ciągu tych pięciu lat plony kukurydzy zwiększyły się
z 5,7 do 7,2 tony z ha (o 26,3%), pszenicy z 3,9 do 4,2 tony z ha (o 7,7%), a jęcz-
mienia z 3 do 3,4 tony z ha (o 13,3%).

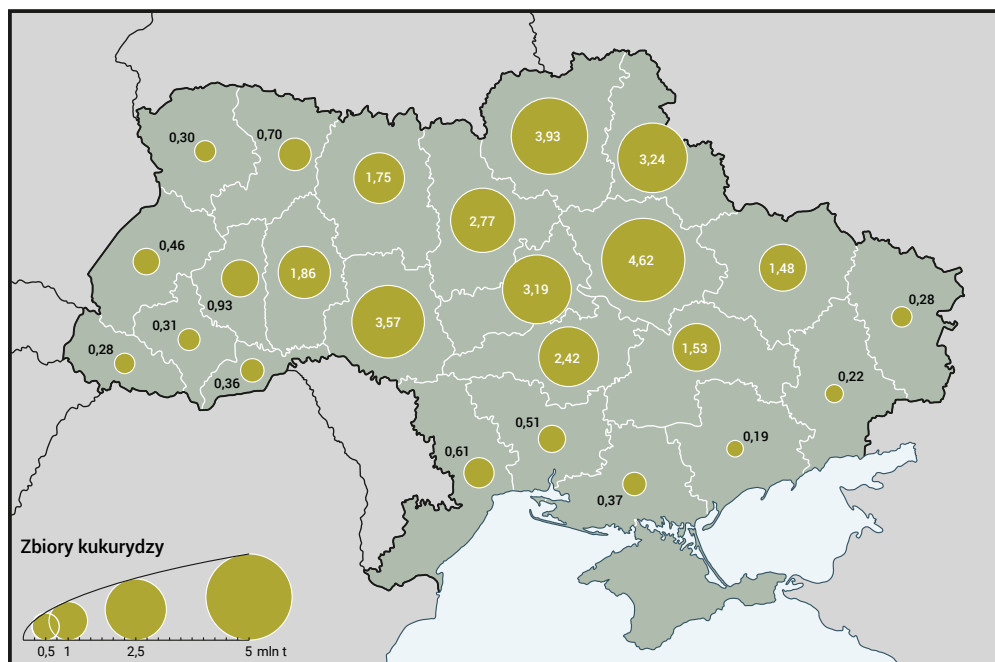
Wykres 2. Zbiory poszczególnych zbóż w latach 2015–2019

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

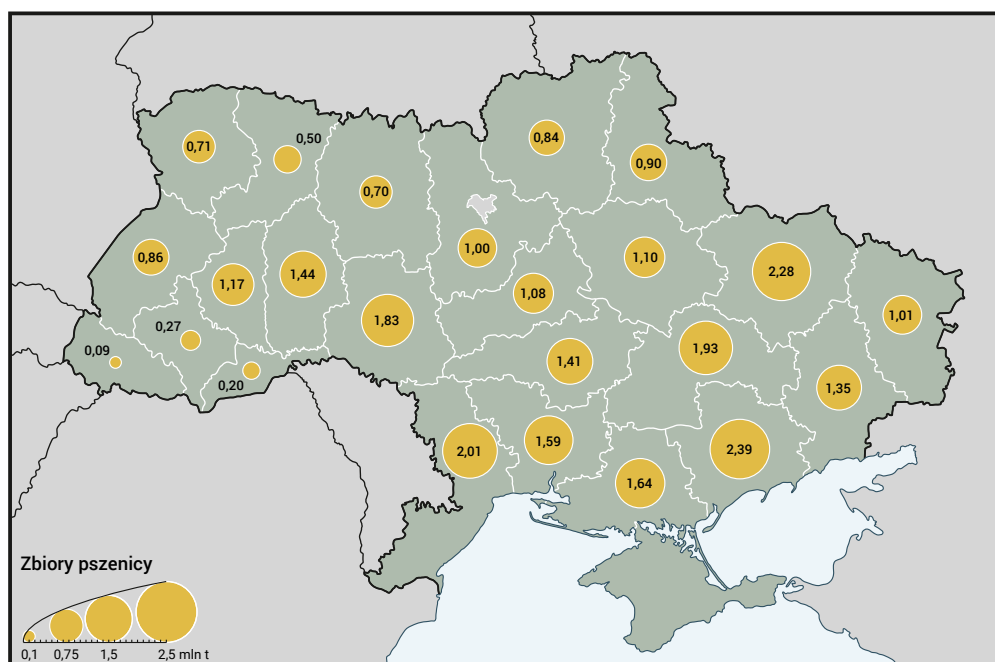
Uprawa różnych rodzajów zbóż często koreluje z podziałem regionalnym. Kukurydza rośnie głównie w centrum kraju – ponad połowa jej zbiorów przypada na obwody: połtawski, czernihowski, winnicki, sumski i czerkaski. Pszenica uprawiana jest równomierniej, choć pod tym względem wyróżniają się obwody południowej i wschodniej Ukrainy – zaporoski, charkowski, odeski, dniepropetrowski i winnicki (w sumie 36,7% produkcji). Jęczmień przeważa w południowej części kraju – w obwodach: odeskim, mikołajowskim, dniepropetrowskim i chersońskim (łącznie 37,1%).

Mapa 9. Zbiory kukurydzy w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Mapa 10. Zbiory pszenicy w 2019 roku

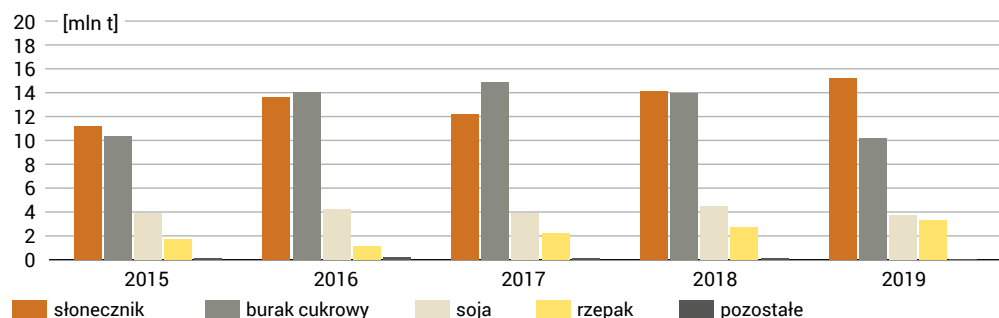
Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

3.3. Rośliny przemysłowe

Wśród roślin przemysłowych, które w 2019 r. zajmowały 9,1 mln ha, można wydzielić dwie grupy – rośliny oleiste i buraki cukrowe. W przypadku pierwszych można zaobserwować podobną sytuację jak ze zbożami: choć na Ukrainie uprawia się wiele gatunków, ponad 99% produkcji przypada na trzy z nich – słonecznik, rzepak i soję, które zajmują areał 8,9 mln ha. Największe znaczenie ma słonecznik, który w 2019 r. uprawiano na 6 mln ha, a jego zbiory wyniosły 15,3 mln ton. Soję posiano na obszarze 1,6 mln ha (zebrano 3,7 mln ton), a rzepak na 1,3 mln ha (3,3 mln ton).

W latach 2015–2019 produkcja słonecznika wzrosła o 36,6%, obszar jego upraw zwiększył się o 15,4%, a średni plon z hektara wyniósł w 2019 r. 2,6 tony. W tym samym okresie zbiory soi obniżyły się o 5,1%, uprawiany areał zmniejszył się o 10,1%, średni plon z hektara wyniósł 2,3 tony. Znacząco – aż o 94,1% – wzrosła zaś produkcja rzepaku. Obszar jego upraw zwiększył się o 47,1%, a z hektara zbierano go średnio 2,6 tony.

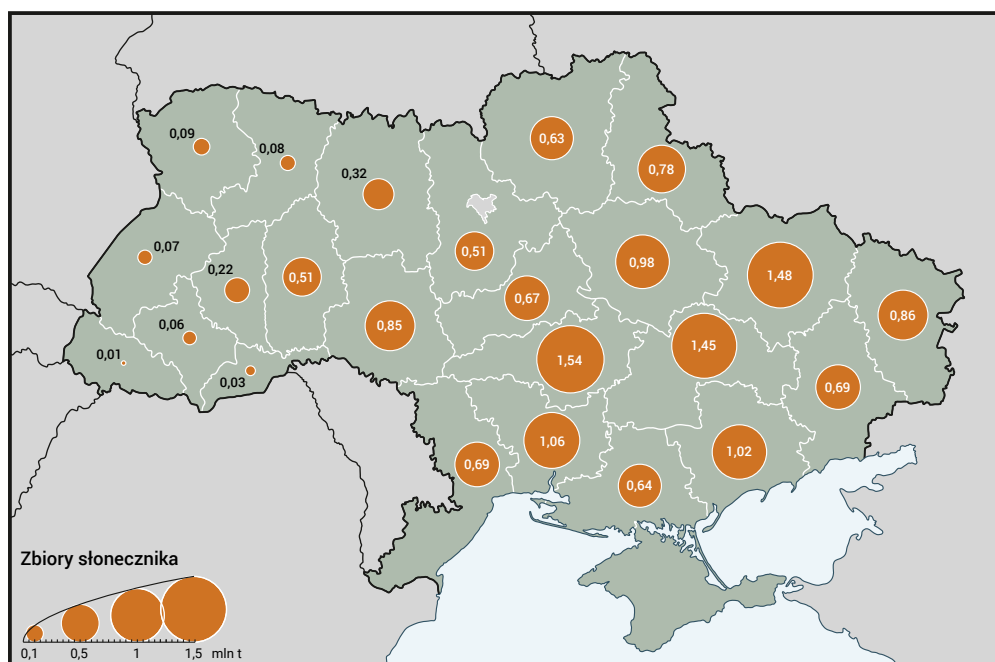
Wykres 3. Zbiory roślin przemysłowych w latach 2015–2019

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

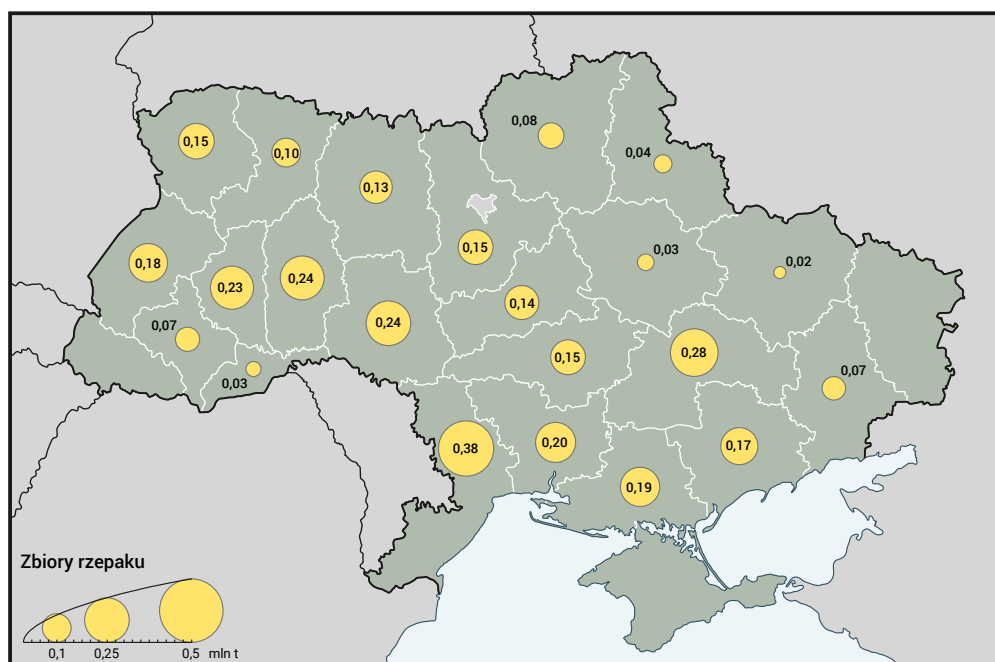
Tu też, podobnie jak w przypadku zbóż, można zaobserwować znaczące różnice regionalne. Najwięcej słonecznika uprawia się w obwodach: kirowohradzkim, charkowskim, dniproperowskim i mikołajowskim (w sumie 36,3% całości zbiorów). Soja jest najpopularniejsza w centralnej i zachodniej Ukrainie – obwody chmielnicki, żytomierski, połtawski i chersoński dostarczają 37,8% jej łącznej produkcji. Z kolei liderami w zakresie rzepaku są obwody: odeski, dniproperowski, winnicki i chmielnicki (33,3%).

Mapa 11. Zbiory słonecznika w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Mapa 12. Zbiory rzepaku w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

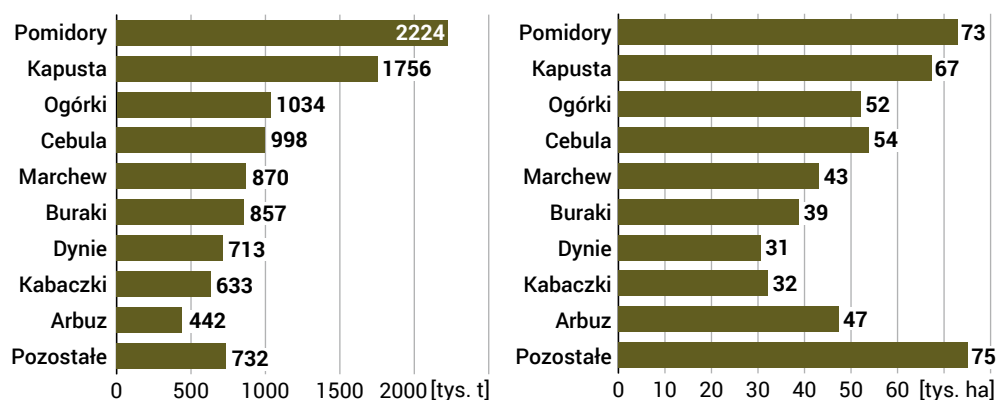
W przeciwieństwie do pól uprawnych roślin oleistych obszar zasiewów buraka cukrowego w ciągu omawianych pięciu lat zmniejszył się – z 330 tys. do 222 tys. ha (spadek o 33,3%). Jego produkcja również się skurczyła, choć w niewielkim stopniu (o 1%), do 10,2 mln ton. Przewodzą w niej obwody: winnicki (na który przypada 19,3% całości zbiorów), chmielnicki (13,8%) i tarnopolski (11,6%).

Wydaje się, że główną przyczyną zmian wielkości areałów i wysokości produkcji poszczególnych upraw jest koniunktura na rynkach zewnętrznych. Większość zbiorów przeznaczają na eksport, który nieustannie rośnie (szereżej na ten temat zob. część II). W rezultacie wzrasta udział tych gatunków, na które jest największy popyt na świecie (w szczególności kukurydzy, rzepaku i słonecznika).

3.4. Warzywa

Warzywa zajmują 513 tys. ha terytorium Ukrainy. W latach 2015–2019 areał ich upraw zmniejszył się nieznacznie (o 1,4%), natomiast zbiory wzrosły o 7,3% i w 2019 r. wyniosły 10,3 mln ton. W przeciwieństwie do zbóż i roślin przemysłowych trudno wskazać dominujące gatunki. Najpopularniejsze są: pomidory (2,2 mln ton), kapusta (1,8 mln ton), ogórki (1 mln ton), cebula (998 tys. ton), marchew (870 tys. ton), buraki (857 tys. ton), dynie (713 tys. ton), kabaczki (633 tys. ton) i arbuzy (442 tys. ton). Na te dziewięć gatunków przypada 92% krajowej produkcji warzyw. Najwięcej jarzyn uprawia się w obwodach: chersońskim (13,6% całości zbiorów), dniepropetrowskim, lwowskim, charkowski i kijowskim.

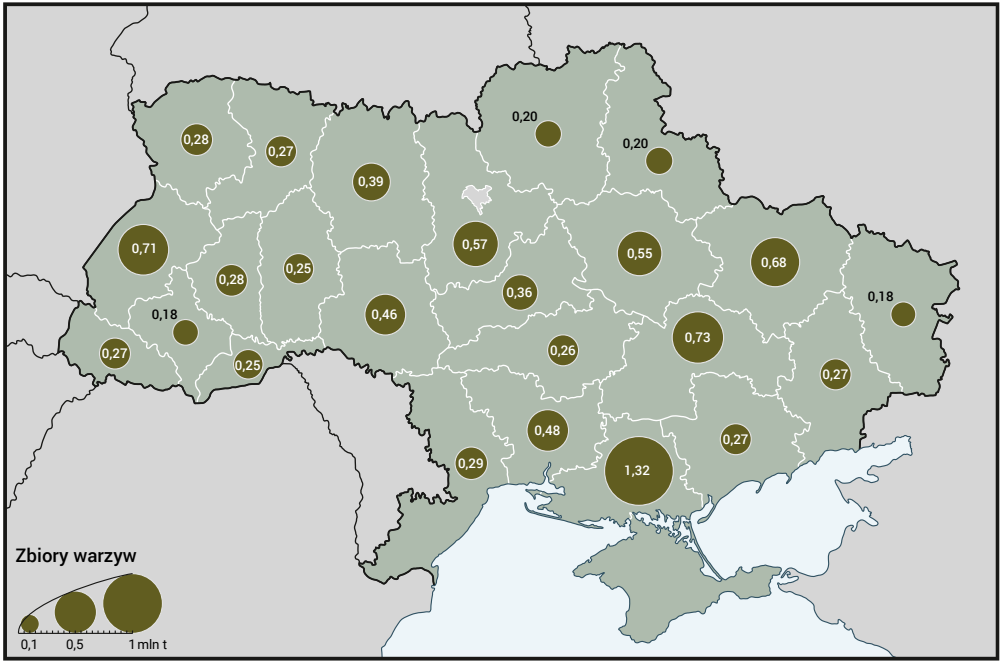
Wykres 4. Wysokość zbiorów i wielkość areału upraw wybranych warzyw w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

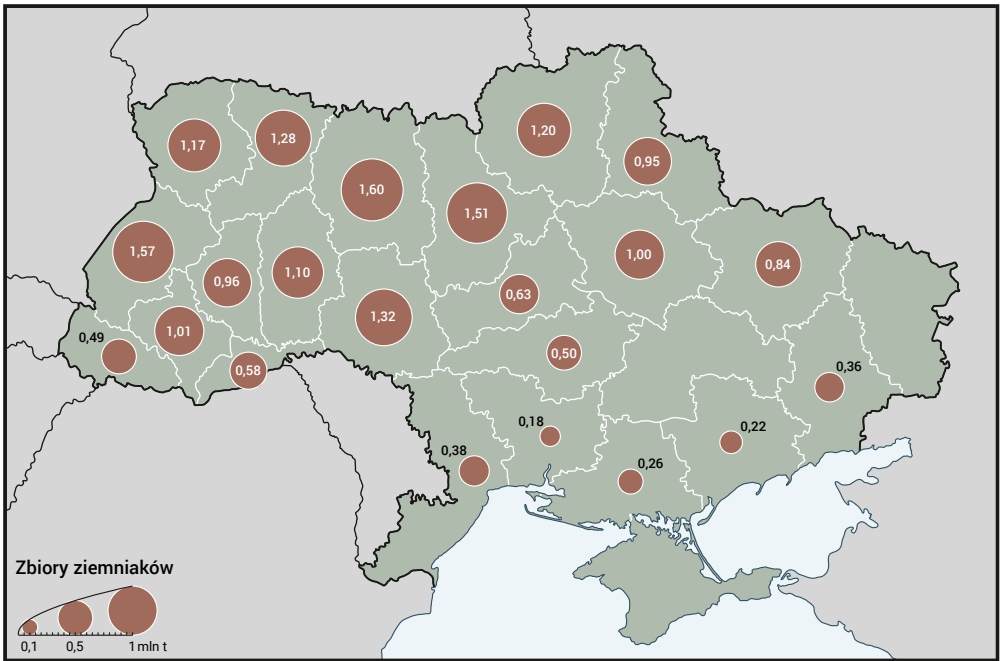
Wśród warzyw szczególne znaczenie mają ziemniaki, których uprawa w 2019 r. zajmowała 1,3 mln ha powierzchni kraju. Ukraina wyprodukowała ich wtedy 20,3 mln ton (spadek o 2,4% w stosunku do 2015 r.). Ziemniaki są uprawiane głównie w obwodach zachodnich i centralnych.

Mapa 13. Zbiory warzyw w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Mapa 14. Zbiory ziemniaków w 2019 roku

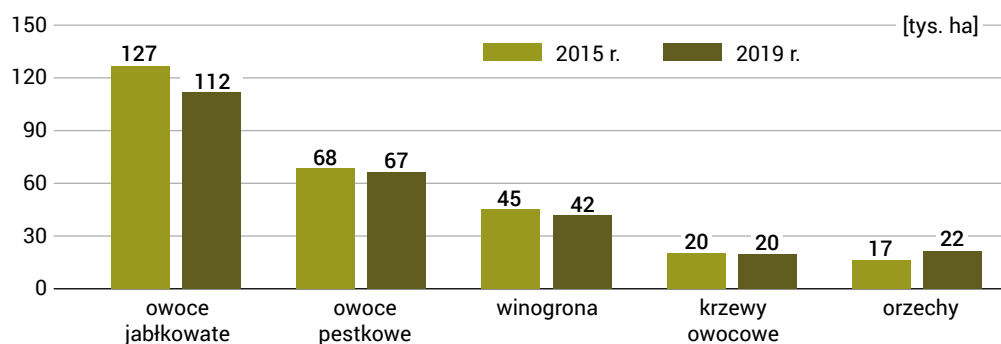

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

3.5. Owoce

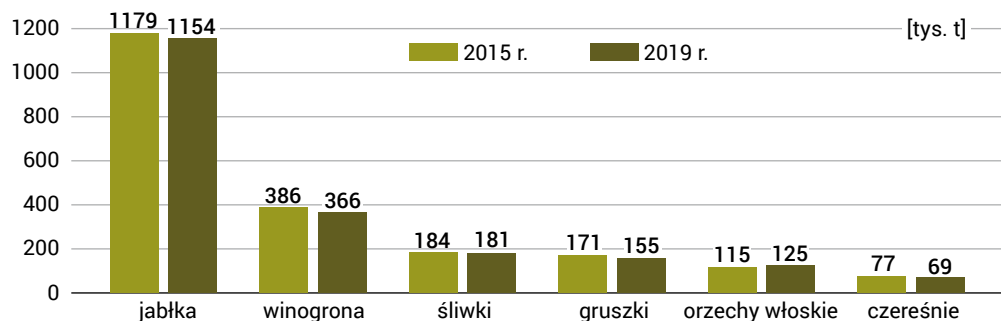
Sady owocowe zajmują 522 tys. ha, przy czym ich obszar w latach 2015–2019 zmniejszył się o 8,2%. Kurczenie się terenów upraw dotyczy wszystkich rodzajów owoców z wyjątkiem orzechów, co może świadczyć o braku zainteresowania rozwojem tej branży. Mimo obniżenia areалу produkcja owoców w 2019 r. wzrosła w stosunku do 2015 r. o 2,5% i wyniosła 5 mln ton. Największe znaczenie ma uprawa jabłek (98 tys. ha i 1,2 mln ton zbiorów), winogron (42 tys. ha i 366 tys. ton) oraz śliwek, wiśni i gruszek (w sumie 54 tys. ha i 504 tys. ton).

Wykres 5. Porównanie arealów sadów i winnic w 2015 i 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Wykres 6. Porównanie wielkości produkcji najważniejszych gatunków owoców w 2015 i 2019 roku

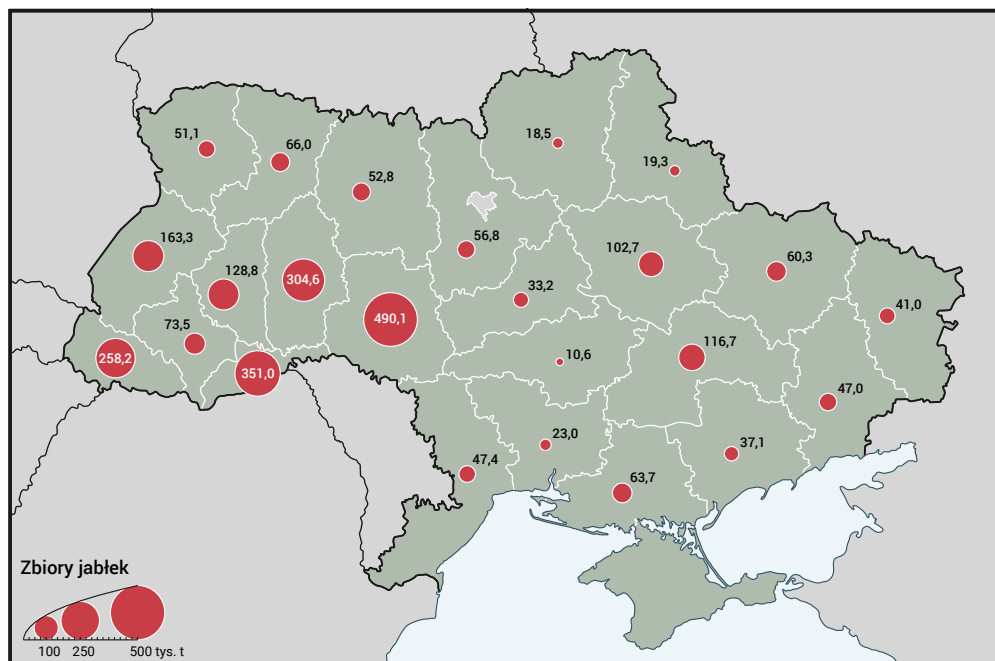

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Poszczególne gatunki owoców spotyka się najczęściej w konkretnych regionach kraju. Aż 43,8% produkowanych jabłek pochodzi z terenu trzech obwodów centralnej Ukrainy (winnickiego, chmielnickiego i czerniowieckiego). Z kolei winogrona z racji warunków klimatycznych uprawiane są na szerszą skalę jedynie w kilku południowych obwodach – odeskim (25 tys. ha), mikołajowskim

(6,2 tys. ha) i chersońskim (4,7 tys. ha) – oraz na Zakarpaciu (3,5 tys. ha). Pozostałe gatunki drzew i krzewów owocowych występują na dość ograniczoną skalę na terenie całego kraju.

Mapa 15. Zbiory jabłek w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

4. Przedsiębiorstwa rolne

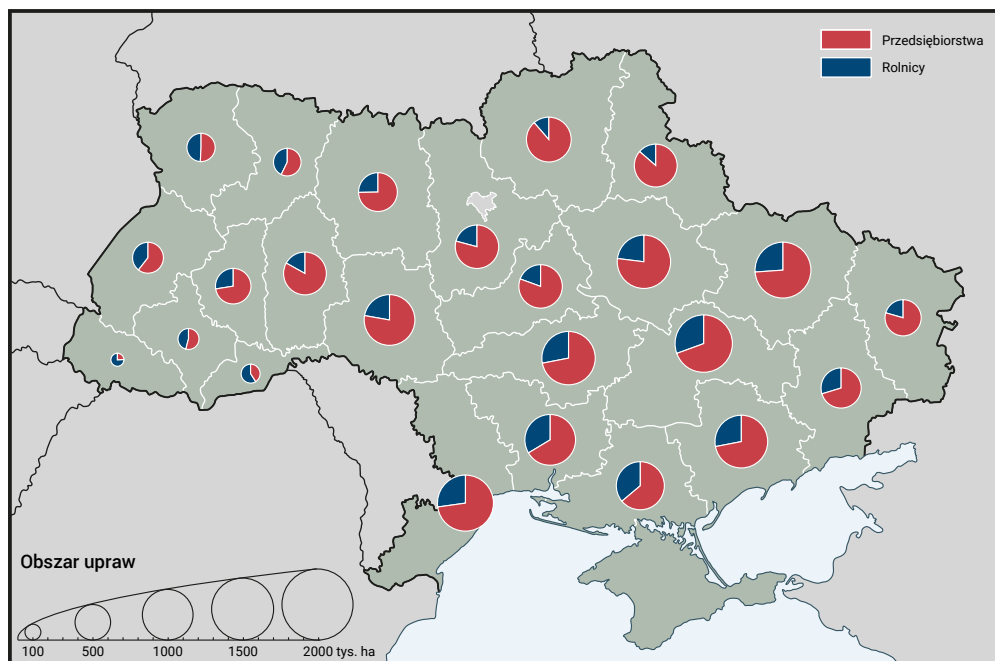
4.1. Zróżnicowanie regionalne i charakterystyka upraw

Ukraina wyróżnia się wysokim odsetkiem ziemi wykorzystywanej przez przedsiębiorstwa rolne. W 2019 r. rolnicy indywidualni eksploatowali zaledwie 27% gruntów (dla porównania w Polsce wskaźnik ten wynosi 92%)¹⁴. Proporcje te różnią się dość istotnie w zależności od regionu i uprawianego gatunku. Jedynie w części obwodów zachodniej Ukrainy, mniej rozwiniętych pod względem rolnictwa, uprawiają oni więcej, a w dwóch (zakarpackim i czerniowieckim) – większość ziemi. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, że na tych terenach kolektywizacja została przeprowadzona dopiero po II wojnie światowej, w związku z czym znaczniejszy odsetek osób był w stanie samodzielnie

¹⁴ M. Pokora-Kalinowska, *W Polsce rośnie liczba gospodarstw*, Farmer, 23.04.2019, farmer.pl.

prowadzić gospodarstwa po upadku kołchozów. Przedsiębiorstwa dominują szczególnie w centralnej i północnej części kraju (obwody: chmielnicki, czer-niowski i sumski).

Mapa 16. Proporcje areałów uprawianych przez przedsiębiorstwa i rolników indywidualnych w poszczególnych obwodach w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

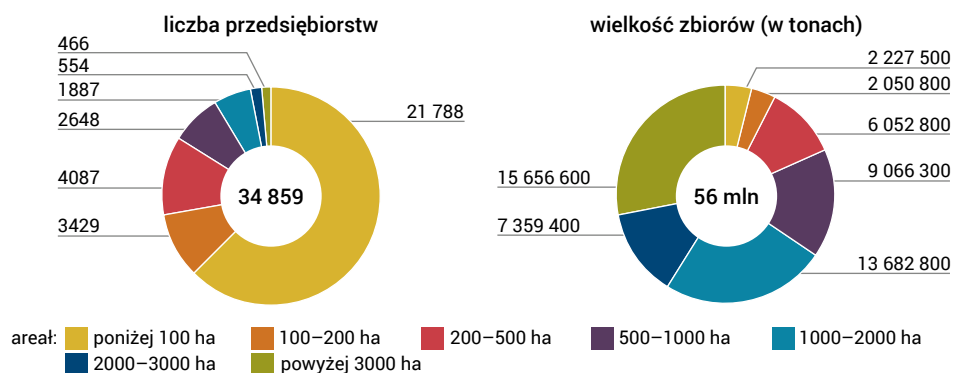
Udział przedsiębiorstw w produkcji różni się także w zależności od uprawianego gatunku. Najwyższy jest w przypadku roślin oleistych – rzepaku (99%), słonecznika (86%) i soi (90%) – oraz buraków cukrowych (94,6%). W odniesieniu do zbóż pozycja rolników jest nieco lepsza – firmy zbierają 86% kukurydzy, 80% pszenicy oraz 60,2% jęczmienia.

Odmierna sytuacja ma miejsce w przypadku warzyw i ziemniaków, gdzie dominują rolnicy indywidualni (97% nasadzeń i 94% zbiorów). Przedsiębiorstwa uprawiają warzywa na większą skalę jedynie w trzech obwodach (chersońskim, czerkaskim i mikołajowskim – ok. 25%), a ziemniaki – w żadnym. Na firmy przypada też zaledwie 24% zbiorów owoców. Wśród ważniejszych gatunków odsetek ten jest większy jedynie dla jabłek (29,2%) i winogron (46,6%).

4.2. Podział pod względem wielkości i wydajności

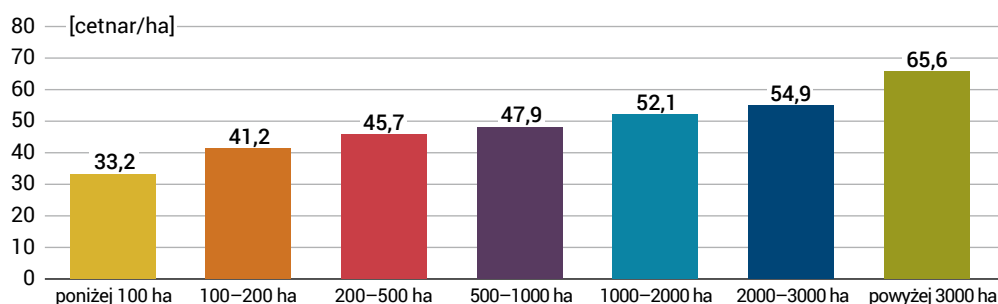
Ukrainę zazwyczaj postrzega się jako kraj ogromnych gospodarstw rolnych. W rzeczywistości pogląd ten jedynie częściowo odpowiada prawdzie. Chociaż istnieje tam grupa przedsiębiorstw dzierżawiących areale powyżej 100 tys. ha (zob. niżej podrozdział o agroholdingach), to jednocześnie działa ogromna liczba firm, które obrabiają obszar poniżej 100 ha. W sumie różne gatunki zbóż są uprawiane przez 70 tys. zarejestrowanych podmiotów, z czego większość na mniej niż 100 ha. Tych największych przedsiębiorstw – dzierżawiących ponad 3000 ha – jest 466, czyli nieco ponad 1%. Znaczenie najmniejszych jest niewielkie – mimo ich dużej liczby (ponad 21 tys.) przypada na nie zaledwie 4% zbiorów zbóż – natomiast dla największych wskaźnik ten wynosi 28%. Najważniejszą rolę odgrywa zaś 8600 firm uprawiających areal średniego rozmiaru (200–2000 ha), które łącznie produkują ponad 50% zbóż.

Wykres 7. Przedsiębiorstwa – dzierżawiony areal i wielkość zbiorów zbóż

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Wykres 8. Średnie plony zbóż w zależności od uprawianego arealu w 2019 roku

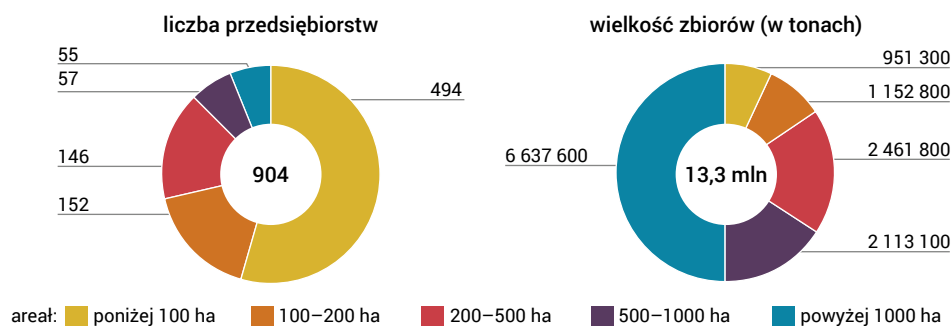

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Rozmiar uprawianego areалу ma duży wpływ na wydajność. Różnica w wielkości średnich plonów pomiędzy najmniejszymi i największymi przedsiębiorstwami wynosi niemal 100% w odniesieniu do jęczmienia i kukurydzy i nieco mniej dla pszenicy, której plony w gospodarstwach o obszarze 200–3000 ha są niemal równie wysokie jak w tych, które operują na areale powyżej 3000 ha.

W przypadku upraw roślin oleistych najmniejsi gracze mają nieco lepszą pozycję – przypada na nich 8% produkcji słonecznika, 10% rzepaku i 12,3% soi. Także w tej dziedzinie prym wiodą gospodarstwa średniego rozmiaru (poniżej 1000 ha). W przeciwieństwie do zbóż nie ma większej różnicy w wydajności w zależności od uprawianego areалу – gospodarstwa średniej i dużej wielkości uzyskują zbliżone plony. Dominacja dużych przedsiębiorstw dotyczy tylko uprawy buraków cukrowych – za połowę ich produkcji odpowiada 55 największych podmiotów zarządzających arealem ponad 1000 ha.

Wykres 9. Przedsiębiorstwa – dzierżawiony areal i wielkość zbiorów buraków cukrowych

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

5. Agroholdingi – szczególny przypadek

5.1. Charakterystyka agroholdingów

Po przyjęciu kodeksu ziemskiego w 2001 r. rozpoczął się proces koncentracji gospodarki rolnej poprzez tworzenie tzw. agroholdingów, czyli firm gospodarujących na dziesiątkach, a czasem setkach tysięcy hektarów dzierżawionych gruntów. Doprowadziło to do powstania w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku nowej klasy biznesmenów, nazywanych często agrooligarchami.

W drugiej połowie tej dekady niektóre spółki zdecydowały się na debiut na zagranicznych giełdach. W Warszawie utworzono nawet oddzielny indeks

skierowany głównie do tamtejszych agrofirm (WIG Ukraine). Globalny kryzys finansowy w 2008 r. i załamanie gospodarcze na Ukrainie rok później spowodowały jednak, że droga na parkiet została dla spółek tam działających zamknięta, gdyż nie były one w stanie spełnić warunków IPO. Ukraińskie agroholdingi zaskakująco dobrze poradziły sobie za to z kolejną zapaścią – spowodowaną rosyjską agresją w latach 2014–2015 i koniecznością szybkiego znalezienia nowych rynków zbytu na znaczącą część produkcji w związku z ograniczeniami wprowadzonymi przez FR (eksport żywności do tego kraju spadł z 1,9 mld dolarów w 2013 r. do 64,2 mln dolarów w 2019 r.). Spośród największych firm załamania nie przetrwała tylko należąca do rodziny Hutów Mrija, która w 2018 r. została sprzedana inwestorowi z Arabii Saudyjskiej (SALIC)¹⁵.

Obecnie na Ukrainie funkcjonują 22 podmioty dzierżawiące areał powyżej 50 tys. ha, z których 10 zarządza gruntami o powierzchni ponad 100 tys. ha¹⁶. W sumie obrabiają one 3,4 mln ha ziemi. Może się wydawać, że jest to bardzo duża liczba, jednak jeśli weźmiemy pod uwagę, że w 2019 r. obszar krajowych upraw wyniósł 28 mln ha, oznacza to, że w ich rękach znajduje się 12% gruntów rolnych. W przeciwieństwie do innych sektorów gospodarki (jak metalurgia, energetyka, telekomunikacja czy przemysł chemiczny) nie można zatem mówić o monopolizacji czy nawet oligopolizacji rolnictwa. Poszczególni agrooligarchowie odgrywają bardzo dużą rolę w produkcji niektórych gatunków, ale jest ona nieporównywalna do wpływów, jakimi dysponują Rinat Achmetow w hutnictwie i produkcji energii elektrycznej albo Dmytro Firtasz w dystrybucji gazu dla ludności.

Rodzaje przedsiębiorstw rolnych

Z punktu widzenia ukraińskiego prawa termin „agroholdingi” nie istnieje. Słowem tym określa się potocznie największe spółki operujące na rynku rolno-spożywczym, które w celu optymalizacji zarządzania przyjmują strukturę holdingu. W kraju działają także inne rodzaje przedsiębiorstw. Najliczniejsze są gospodarstwa farmerskie (ok. 72% wszystkich podmiotów, obrabiają ok. 22% gruntów rolnych). Zarządzają one bardzo zróżnicowanym powierzchnioowo areałem – średni obszar upraw wynosi 132 ha na podmiot, ale ponad 80% gospodarstw farmerskich dzierżawi ponad

¹⁵ *Агрохолдинг «Мрія» офіційно продали саудівській компанії*, LB.ua, 12.09.2018, lb.ua.

¹⁶ Dane na temat areałów dzierżawionych przez agroholdingi mają charakter przybliżony i różnią się znacząco w zależności od źródła.

500 ha¹⁷. Inna forma gospodarowania to tzw. prywatne przedsiębiorstwa rolne (ok. 8% podmiotów) oraz spółki (17%). Spółki mogą przyjmować różną formę prawną (z ograniczoną odpowiedzialnością, akcyjna), a niektóre z nich notowane są na giełdach.

Ukraińskie agroholdingi można podzielić na te należące do agrooligarchów, „starych” oligarchów oraz inwestorów zagranicznych. W pierwszym przypadku chodzi o osoby, dla których biznes ten stanowi podstawę działalności. Wśród nich należy wymienić Andrija Werewskiego, Jurija Kosiuka czy Ołeha Bachmatiuca. „Starzy” oligarchowie – Achmetow czy Serhij Tihipko – to biznesmeni, którzy osiągnęli swoją pozycję w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych, najczęściej w drodze prywatyzacji aktywów przemysłowych za ułamek ich wartości rynkowej dzięki koneksjom politycznym. Aktywność w sektorze rolnym ma dla nich mniejsze znaczenie, choć są znaczącymi graczami na tym rynku. Do tego grona można też zaliczyć Ołeksandra Herehę – zarządza on przede wszystkim ogólnoukraińską siecią supermarketów budowlanych Epicentr, ale posiada też agrofirmę Epicentr K, która pod względem areału zajmuje siódme miejsce w kraju.

Na tle innych sektorów gospodarki rolnictwo wyróżnia się dość dużym udziałem kapitału zagranicznego¹⁸. Dotyczy to zarówno wielkich agroholdingów (należący do Amerykanów Agroprosperis czy Continental Farmers Group, którego właścicielem jest saudyjski fundusz SALIC), jak i małych i średnich przedsiębiorstw. Ogółem między 2015 a 2019 r. skumulowany udział bezpośrednich inwestycji zagranicznych w krajowy sektor rolny zwiększył się o 8%, z 502 mln do 541 mln dolarów. Najwięcej pieniędzy (211,4 mln dolarów, co stanowi 39% wszystkich BIZ w branży) napłynęło z Cypru i w zdecydowanej większości można je traktować jako powracający kapitał ukraiński. Do państw inwestujących większe sumy w rolnictwo nad Dnieprem należą: Dania (51,3 mln dolarów), Polska (44,6 mln), Holandia (33,5 mln) i Niemcy (31,2 mln).

5.2. Wpływy polityczne największych graczy

Wykształcenie się nowej klasy agrooligarchów nie oznacza, że mogą oni konkurować pod względem wielkości majątku z potentatami, którzy rozpoczęli koncentrację swoich aktywów w latach dziewięćdziesiątych. W pierwszej

¹⁷ *Фермерські господарства обробляють майже 5 млн га землі*, AgroPolit.com, 9.08.2017, agropolit.com.

¹⁸ Szacuje się, że podmioty z kapitałem zagranicznym kontrolują ok. 10% ziem rolnych na Ukrainie. *Стало відомо, скільки с/г земель орендують іноземні інвестори*, AgroPolit.com, 6.12.2019, agropolit.com.

dziesiątce najbogatszych Ukraińców, według listy przygotowanej przez magazyn „Forbes”, znajduje się tylko jeden przedstawiciel sektora rolnego – Jurij Kosiuk (szóste miejsce, majątek szacowany na 1,1 mld dolarów), a kolejny – Ołeksij Wadatorski – jest dopiero piętnasty¹⁹.

Agrooligarchowie nie stanowią spójnej i skonsolidowanej grupy interesów, kierującej się wspólnym celem. Nie oznacza to jednak, że lobby rolne jest nieobecne w ukraińskiej polityce. Jego przedstawiciele to – obok deweloperów – jedna z najliczniejszych grup deputowanych w Radzie Najwyższej. Dotyczy to zarówno obecnego jej składu, jak i kadencji w latach 2014–2019. Deputowani ci są jednak rozproszeni po różnych frakcjach, ponadto reprezentują różne branże w ramach sektora rolnego, a większość z nich zarządza agrofirmami średniego rozmiaru i często kierują nimi inne interesy niż właścicielami największych agroholdingów. W Radzie istnieje jedna frakcja, którą można uznać za reprezentację agroholdingów – składające się z 20 deputowanych Zaufanie, które według informacji medialnych jest kontrolowane przez Werewskiego i zazwyczaj wspiera w głosowaniach rządzącą partię Sługa Narodu. Do ważniejszych czynników ograniczających polityczne wpływy agrooligarchów należy brak własnych mediów, w szczególności ogólnokrajowych kanałów telewizyjnych, które są główną siłą biznesmenów takich jak Achmetow czy Kołomojski.

Spójność lobby rolnego osłabia jego rywalizacja o dotacje państwowe. W porównaniu z krajami rozwiniętymi rządowe wsparcie dla rolnictwa prezentuje się bardzo skromnie. W latach 2017–2019 istniało pięć programów dotacji budżetowych na sumę 7,25 mld hrywien (ok. 290 mln dolarów), z których największy (4 mld hrywien) przewidywał subwencje dla głównych eksporterów zależne od płaconego przez nich VAT-u. Zdecydowaną większość środków (2,6 mld hrywien) otrzymał Kosiuk, będący w bliskim sojuszu z ówczesnym prezydentem Petrem Poroszenką. Po zwycięstwie w wyborach w 2019 r. Zełenski oznajmił, że agroholding Kosiuka nie powinien otrzymywać tak wysokich dotacji, gdyż i bez nich jest wystarczająco rentowny. Aby uczynić podział subsydiów sprawiedliwszym, w listopadzie 2020 r. Rada Najwyższa przyjęła ustawę o państwowym rejestrze rolnym. Przewiduje ona powstanie elektronicznej platformy, w ramach której będą rozdzielane pieniądze, a z możliwości aplikowania mają zostać wyłączone największe podmioty. Pytaniem otwartym pozostaje, jak ten system będzie działał w praktyce i czy rzeczywiście zwiększy wsparcie dla małych i średnich gospodarstw kosztem potężnych holdingów.

¹⁹ Рейтинг Forbes Украина 2020: «ТОП-100 богатейших людей в Украине», InVenture, 11.06.2020, inventure.com.ua.

Pięć największych ukraińskich agroholdingów

1. **Kernel Holding**, właściciel: Andrij Werewski (należy do niego 39% udziałów spółki), areał: ok. 600 tys. ha²⁰ w 14 obwodach.

Specjalizuje się w uprawie słonecznika i zbóż. Wytwarza 8% światowej produkcji oleju słonecznikowego oraz odpowiada za 15% jego globalnego eksportu. Posiada dwa terminale eksportowe oleju o łącznej przepustowości 8,8 mln ton rocznie. Jest też największym (13%) eksporterem zbóż z Ukrainy. Werewski w Radzie Najwyższej kontroluje liczącą 20 deputowanych frakcję Zaufanie, de facto koalicjanta Sługi Narodu. Od 2007 r. firma jest notowana na warszawskiej Giełdzie Papierów Wartościowych.

2. **Ukrlandfarming**, właściciel: Ołeh Bachmatiuk, areał: ok. 500 tys. ha w 22 obwodach.

Holding zajmuje się uprawą zbóż oraz hodowlą zwierząt. W jego skład wchodzi spółka Awangard – największy w kraju producent kurzych jaj (według różnych szacunków ma od 29 do 56% udziałów w rynku). Bachmatiuk jest podejrzewany przez Narodowe Biuro Antykorupcyjne Ukrainy o wyprowadzenie w 2014 r. z własnego banku VAB 1,2 mld hrywien. Aktualnie przebywa w Austrii, trwają starania o jego ekstradycję.

3. **Agroprosperis**, właściciel: fundusz inwestycyjny NCH Capital (USA), areał: 470 tys. ha w 15 obwodach.

Specjalizuje się w uprawie pszenicy, kukurydzy, rzepaku, słonecznika i soi. Jego własna produkcja na Ukrainie wynosi ponad 2 mln ton, ponadto jest ważnym traderem, skupującym płody rolne od małych i średnich przedsiębiorstw. Aż 80% przeznaczają na eksport.

4. **Mironowski Chleboprodukt**, właściciel: Jurij Kosiuk, areał: 370 tys. ha w 9 obwodach.

Największy na Ukrainie producent mięsa drobiowego. Pokrywa 35% konsumpcji wewnętrznej oraz 55% zapotrzebowania rynku przemysłowego przetwórstwa drobiu, a około jedna trzecia produkcji przeznaczona jest

²⁰ Oceny areałów dzierzawionych przez poszczególne agroholdingi znacznie różnią się w zależności od źródła.

na eksport. Kosiuk w latach 2014–2019 był początkowo zastępcą szefa Administracji Prezydenta, a później doradcą Poroszenki, co czyniło go jednym z najbardziej wpływowych agrooligarchów i głównym beneficjentem państwowych dotacji na rozwój rolnictwa.

5. **Astarta Holding**, właściciel: Wiktor Iwanczyk, areał: 230 tys. ha w 8 obwodach.

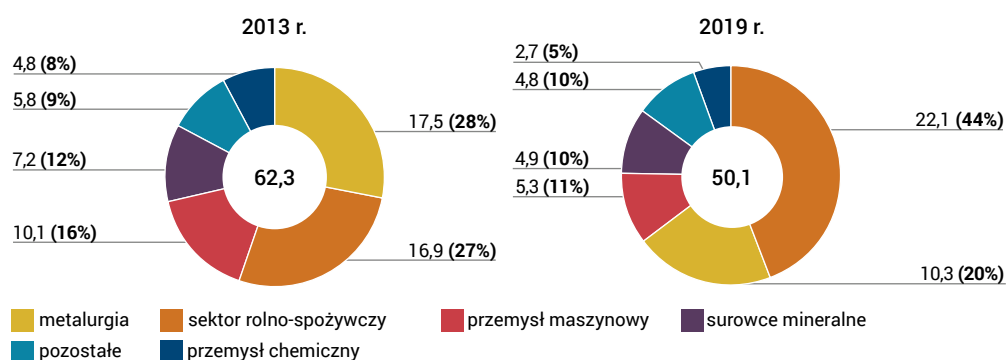
Największy w kraju producent cukru, specjalizuje się także w produkcji mleka i przetwórstwie soi. Od 2006 r. spółka jest notowana na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie.

II. EKSPORT PRODUKCJI ROLNEJ

1. Znaczenie produktów rolnych i przemysłu spożywczego dla eksportu

Eksport produkcji rolno-spożywczej zawsze odgrywał istotną rolę w ukraińskim handlu zagranicznym, a w ciągu ostatnich kilku lat osiągnął w nim pozycję dominującą. O ile w 2013 r. produkty żywnościowe stanowiły 27% całości eksportu towarów, o tyle w 2019 r. wskaźnik ten wzrósł do 44,2%, a sektor rolny wyprzedził przodującą do tej pory produkcję metalurgiczną i stał się najważniejszym źródłem napływu do kraju twardej waluty.

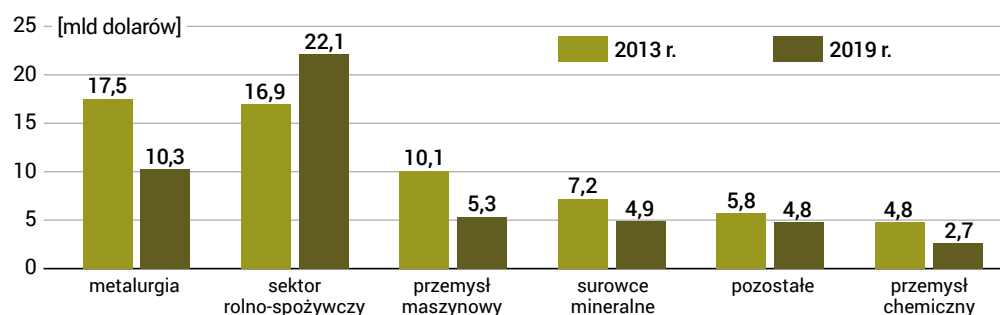
Wykres 10. Struktura eksportu w 2013 i 2019 roku (w mld dolarów)

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Rok 2013 był ostatnim przed kryzysem gospodarczym wywołanym aneksją Krymu i konfliktem zbrojnym z Rosją na wschodzie Ukrainy. Zapaść, spotęgowana przez wojnę handlową (m.in. wprowadzenie przez Moskwę embarga na ukraińskie produkty spożywcze), trwała dwa lata. W tym okresie eksport produkcji rolnej skurczył się, lecz spadki były o wiele mniejsze niż w innych gałęziach gospodarki, a w 2016 r. Ukrainie udało się znaleźć nowe rynki zbytu produktów rolnych. W rezultacie sektor rolny-spożywczy okazał się jedynym, którego całkowita wartość towarów wysyłanych za granicę w 2019 r. przewyższyła poziom z 2013 r., przy czym wzrost wyniósł 30,8% w stosunku do 2013 r. i aż 52,1% względem 2015 r. Dla porównania w latach 2013–2019 krajowy eksport produkcji metalurgicznej spadł o 41,5%, przemysłu maszynowego – o 47,1%, a chemicznego – o 44,7%.

Wykres 11. Wartość eksportu w 2013 i 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Skutki wojny handlowej z Rosją

Do 2013 r. Rosja była najważniejszym odbiorcą ukraińskiej produkcji rolno-spożywczej. Zbrojnej agresji FR na Ukrainę w 2014 r. towarzyszyła wojna handlowa. Działania te wymierzono w różne sektory gospodarki, w tym rolnictwo. Początkowo stosowano ograniczenia sanitarne, a w 2016 r. Moskwa wprowadziła embargo na wwóz produktów rolnych i żywności z Ukrainy. W rezultacie wartość ich eksportu do Rosji spadła z 1,9 mld dolarów w 2013 r. do 64,2 mln dolarów w roku 2019. Restrykcje stanowiły dotkliwy cios dla rolnictwa, ale jeszcze boleśniej uderzyły w przemysł maszynowy (spadek eksportu z 5,2 mld do 838 mln dolarów pomiędzy 2013 i 2019 r.). Dodatkowo Ukraina szybko znalazła nowe rynki zbytu na swoją żywność, a w dziedzinie produkcji maszynowej udało się to tylko w znikomym stopniu²¹.

Dla przemysłu maszynowego i chemicznego utrata rynku rosyjskiego i pozostałych państw poradzieckich okazała się katastrofą, z której skutkami władze nie są w stanie sobie poradzić do dziś. Porozumienie o pogłębionej strefie wolnego handlu (DCFTA) z Unią Europejską, które w trybie jednostronnym (UE otworzyła się na eksport z Ukrainy) zaczęło obowiązywać w kwietniu 2014 r., a w pełni weszło w życie we wrześniu 2017 r., w odniesieniu do większości towarów nie-spożywczych nie przyniosło poprawy sytuacji – krajowa produkcja przemysłowa okazała się na rynku unijnym niekonkurencyjna. Eksport żywności – zarówno do UE (choć w ramach DCFTA utrzymano cła i kwoty celne na szereg towarów, m.in. zboża), jak i na pozostałe rynki – systematycznie się zaś zwiększał.

²¹ Szerzej na temat relacji handlowych z Rosją zob. S. Matuszak, *W poszukiwaniu nowych szlaków. Handel zagraniczny Ukrainy po rewolucji godności*, OSW, Warszawa 2018, osw.waw.pl.

Towary rolno-spożywcze – kategoryzacja

W niniejszym tekście przez towary sektora rolno-spożywczego rozumie się pozycje znajdujące się sekcji w I–IV oraz dziale 01–24 unijnej nomenklatury scalonej (ang. *Combined Nomenclature*, CN – system klasyfikacji towarów w obrocie międzynarodowym)²².

Nr sekcji	Sekcja	Nr działu	Dział
I	zwierzęta żywe; produkty pochodzenia zwierzęcego	01	zwierzęta żywe
		02	mięso i podroby jadalne
		03	ryby i skorupiaki, mięczaki i pozostałe bezkręgowce wodne
		04	produkty mleczarskie; jaja ptasie; miód naturalny; jadalne produkty pochodzenia zwierzęcego, gdzie indziej niewymienione ani niewłączone
		05	produkty pochodzenia zwierzęcego, gdzie indziej niewymienione ani niewłączone
II	produkty pochodzenia roślinnego	06	drzewa żywe i pozostałe rośliny; bulwy, korzenie i podobne; kwiaty cięte i liście ozdobne
		07	warzywa oraz niektóre korzenie i bulwy, jadalne
		08	owoce i orzechy jadalne; skórki owoców cytrusowych lub melonów
		09	kawa, herbata, mate (napój z ostrokrzewu paragwajskiego) i przyprawy
		10	zboża
		11	produkty przemysłu młynarskiego; sól; skrobie; inulina; gluten pszenny

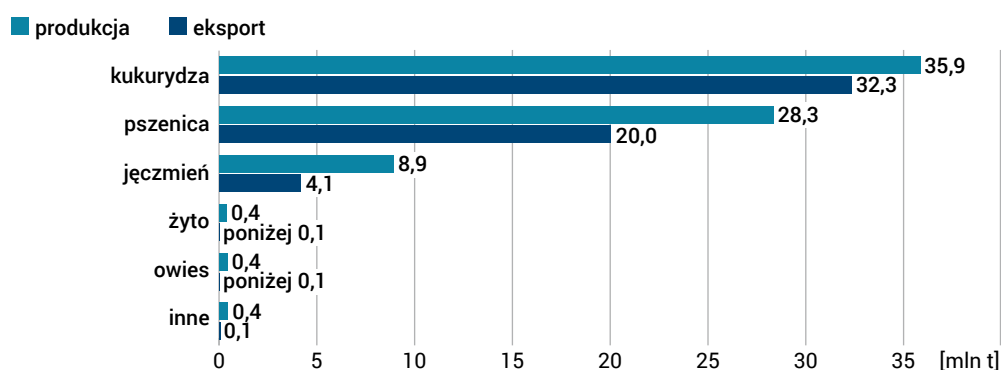
²² [Nomenklatura scalona 2020](#), GOFIN.pl, dostęp 20.06.2021, klasyfikacje.gofin.pl.

Nr sekcji	Sekcja	Nr działu	Dział
II	produkty pochodzenia roślinnego (cd.)	12	nasiona i owoce oleiste; ziarna, nasiona i owoce różne; rośliny przemysłowe lub lecznicze; słoma i pasza
		13	szelak; gumy, żywice oraz pozostałe soki i ekstrakty roślinne
		14	materiały roślinne do wyplatania; produkty pochodzenia roślinnego, gdzie indziej niewymienione ani niewłączone
III	tłuszcze i oleje pochodzenia zwierzęcego lub roślinnego	15	tłuszcze i oleje pochodzenia zwierzęcego lub roślinnego oraz produkty ich rozkładu; gotowe tłuszcze jadalne; woski pochodzenia zwierzęcego lub roślinnego
IV	gotowe artykuły spożywcze; napoje bezalkoholowe, alkoholowe i ocet; tytoń i przemysłowe namiastki tytoniu	16	przetwory z mięsa, ryb lub skorupiaków, mięczaków lub pozostałych bezkręgowców wodnych
		17	cukry i wyroby cukiernicze
		18	kakao i przetwory z kakao
		19	przetwory ze zbóż, mąki, skrobi lub mleka; pieczywa cukiernicze
		20	przetwory z warzyw, owoców, orzechów lub pozostałych części roślin
		21	różne przetwory spożywcze
		22	napoje bezalkoholowe, alkoholowe i ocet
		23	pozostałości i odpady przemysłu spożywczego; gotowa karma dla zwierząt
		24	tytoń i przemysłowe namiastki tytoniu

2. Porównanie produkcji i eksportu towarów nieprzetworzonych w 2019 roku

Gdy porównujemy produkcję rolną na Ukrainie z towarami, które eksportuje, widzimy wyraźnie, że istotną rolę w handlu zagranicznym odgrywa zaledwie kilka uprawianych gatunków. Należą do nich trzy główne zboża, które w większości sprzedaje się na zewnątrz. Dotyczy to 90,2% kukurydzy i 70,6% pszenicy, jedynie dla jęczmienia wskaźnik ten jest niższy (46,4%). Produkcja i eksport pozostałych zbóż właściwie się nie liczy.

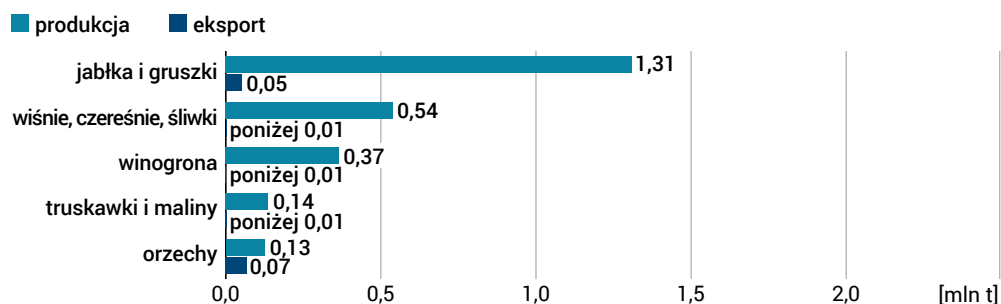
Wykres 12. Porównanie produkcji i eksportu zbóż w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

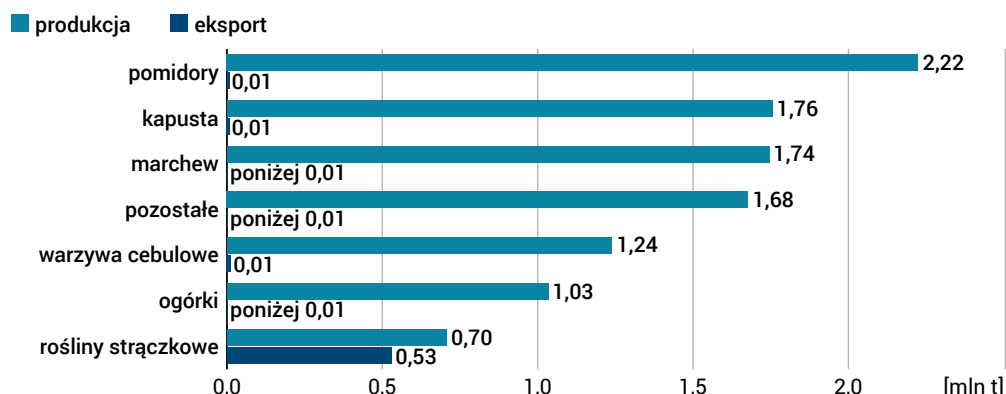
Odmierna sytuacja panuje na rynku owoców, ziemniaków i warzyw. Ich eksport ma zupełnie marginalne znaczenie w stosunku do wielkości krajowej produkcji, która w zasadzie w całości jest konsumowana wewnętrznie. Wyjątek stanowią rośliny strączkowe oraz – w dużo mniejszym stopniu – jabłka (za granicę trafia 4,1% zbiorów tych owoców).

Wykres 13. Porównanie produkcji i eksportu owoców w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Wykres 14. Porównanie produkcji i eksportu warzyw w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

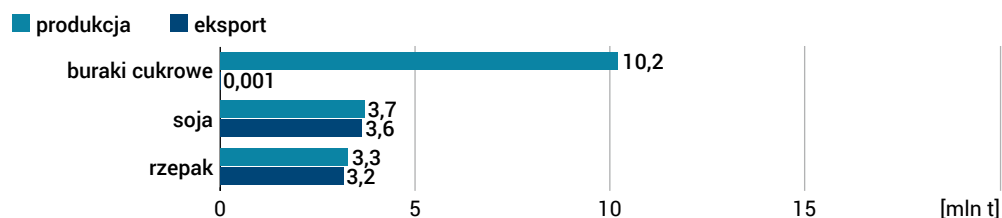
Wykres 15. Porównanie produkcji i eksportu ziemniaków w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

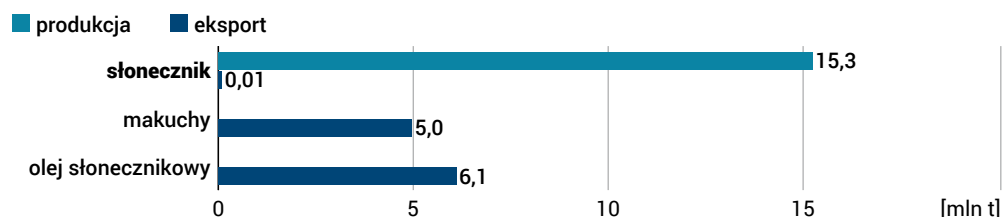
Jeśli chodzi o gatunki przemysłowe, to większość produkcji roślin oleistych kieruje się na eksport, a buraków cukrowych – na użytek wewnętrzny. Szczególnym przykładem rośliny oleistej jest słonecznik. W związku z wprowadzonym w 1999 r. cłem eksportowym na jego ziarno zwykle przerabia się je w kraju, a dopiero produkty przerobu (olej i makuchy) są w większości przeznaczane na eksport. Rozważa się wprowadzenie podobnych cół na eksport ziaren soi i rzepaku, lecz do tej pory do tego nie doszło. Takie rozwiązanie funkcjonuje w innych krajach (m.in. w Rosji). Wydaje się, że na przeszkodzie stoi lobby producentów, niezainteresowanych inwestowaniem w moce przetwórcze. W rezultacie, choć Ukraina wysyła za granicę olej sojowy (o wartości 241 mln dolarów) i rzepakowy (119 mln dolarów), to sprzedaje ich nieporównywalnie mniej w stosunku do nieprzetworzonych ziaren soi (1,2 mld dolarów) i rzepaku (1,3 mld dolarów).

Wykres 16. Porównanie produkcji i eksportu roślin przemysłowych w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

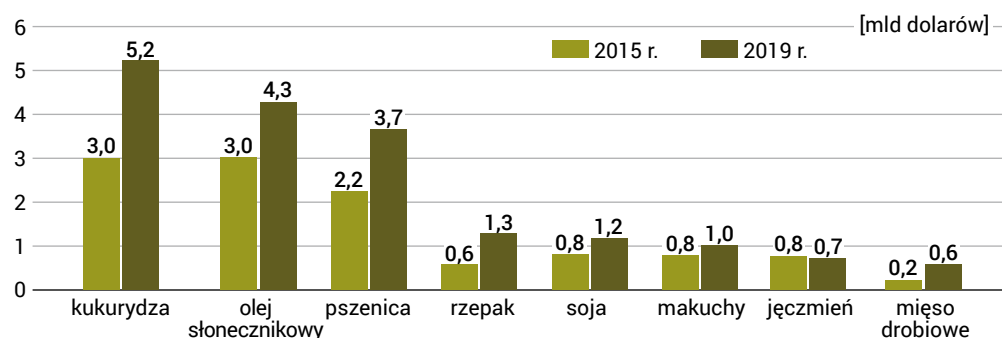
Wykres 17. Porównanie produkcji i eksportu słonecznika w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

O tym, jak mało zróżnicowany jest ukraiński eksport żywności, świadczy fakt, że na 75% jego wartości składa się zaledwie osiem pozycji, a wszystkie one należą do towarów nieprzetworzonych bądź niskoprzetworzonych. Jednocześnie należy podkreślić, że latach 2015–2019 wzrosła sprzedaż zagraniczna wszystkich produktów tego sektora z wyjątkiem jęczmienia, w niektórych przypadkach ponad dwukrotnie (mięso drobiowe – o 155,2%, rzepak – o 125%)²³.

Wykres 18. Eksport ośmiu najważniejszych dla handlu zagranicznego artykułów rolno-spożywczych w 2015 i 2019 roku

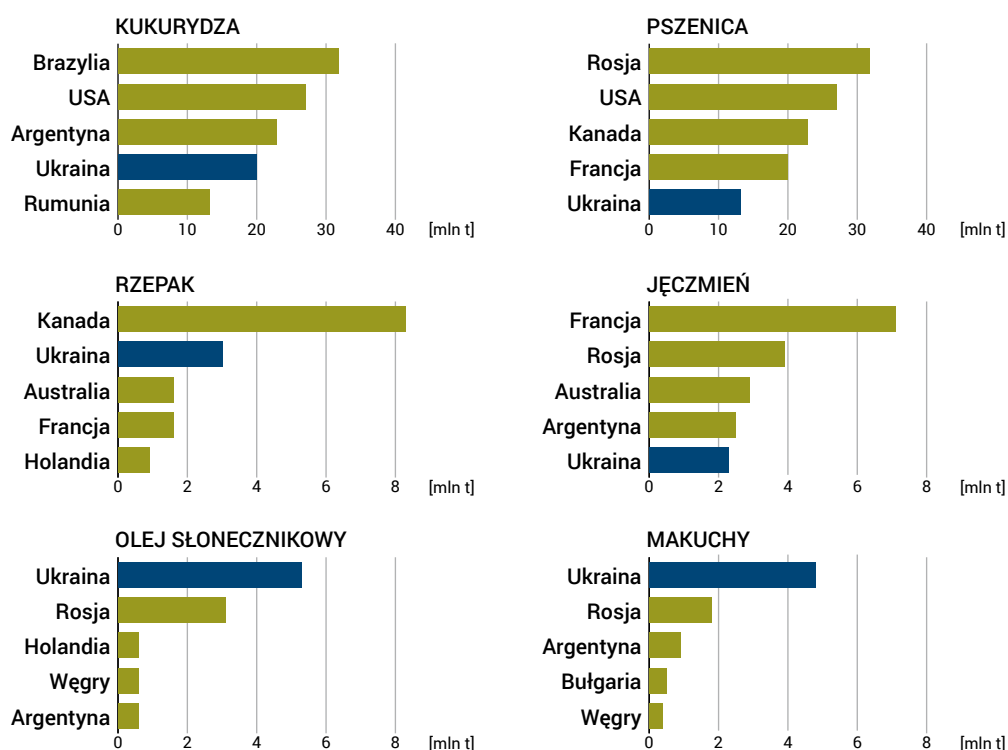
Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

²³ W obu przypadkach (w szczególności rzepaku) wzrost wiąże się ze zwiększeniem eksportu do UE będącym skutkiem porozumienia o pogłębionej strefie wolnego handlu (DCFTA).

3. Znaczenie Ukrainy na światowym rynku spożywczym

Ukraina należy do światowej czołówki w sprzedaży zagranicznej sześciu spośród ośmiu produktów spożywczych przez nią eksportowanych wymienionych na powyższym wykresie. Według danych ONZ ds. Wyżywienia i Rolnictwa (ang. Food and Agriculture Organization, FAO) w 2019 r. była bezapelacyjnym liderem w handlu olejem słonecznikowym – wysyłała go za granicę więcej niż cztery kraje zajmujące kolejne pozycje łącznie. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku makuchów (odpadów z wyłaczania ziaren słonecznika)²⁴. Ponadto kraj plasował się wysoko wśród największych światowych eksporterów zbóż: rzepaku (druga lokata), kukurydzy (czwarta) oraz pszenicy i jęczmienia (piąta). Biorąc pod uwagę, że w 2019 r. zarówno produkcja rolna, jak i eksport jej wytworów wzrosły, w kolejnych latach można oczekiwać umacniania się pozycji Kijowa na światowym rynku żywności.

Wykres 19. Najwięksi eksporterzy wybranych produktów rolnych w 2019 roku

Źródło: FAO.

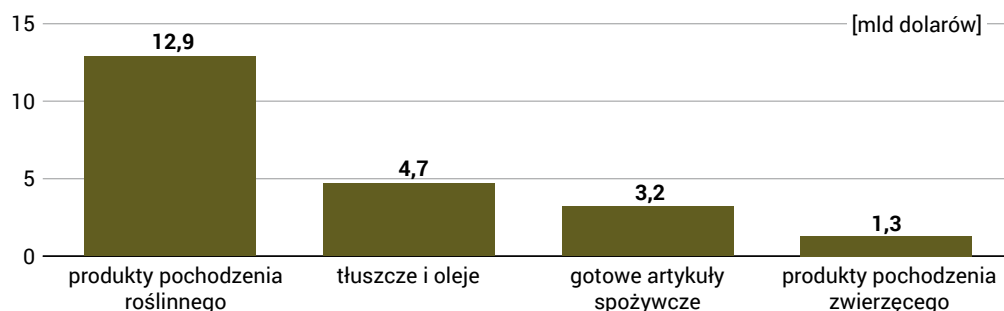
²⁴ Zob. *Top 20 Country, Export quantity of Oil, sunflower*, Food and Agriculture Organization, fao.org.

Gdy porównujemy eksport z Ukrainy i innych państw, zwraca uwagę to, że często zajmuje ona niższą pozycję pod względem dochodów uzyskanych ze sprzedaży towarów w stosunku do ich ilości. Wynika to z faktu, że tamtejsze produkty są w zdecydowanej większości tańsze niż te same artykuły innych największych eksporterów produkcji rolnej, i to mimo zdecydowanie mniejszych dotacji do rolnictwa niż w krajach Unii Europejskiej i Stanach Zjednoczonych. Dotyczy to także bezpośredniego konkurenta Ukrainy w regionie – Rosji. Wydaje się (choć trudno to jednoznacznie stwierdzić), że konkurencyjność towarów z Dniepru wynika z niskich kosztów pracy, stosunkowo dużych rozmiarów gospodarstw rolnych oraz urodzajnych gleb, które pozwalają osiągać wysokie plony przy niskich nakładach na nawożenie.

4. Charakterystyka eksportu produkcji rolnej i spożywczej

Wśród czterech grup artykułów rolno-spożywczych da się zauważyć wyraźną dominację nieprzetworzonych produktów pochodzenia roślinnego, na które w 2018 r. przypadło 58,3% krajowego eksportu. Zwraca uwagę stosunkowo niewielki odsetek gotowych artykułów spożywczych (14,5%) oraz produktów pochodzenia zwierzęcego (5,8%). Choć w zakresie tych dwóch kategorii odnotowano w latach 2015–2019 pewien wzrost, to widać, że Ukraina wciąż nie jest w stanie zostać istotnym eksporterem gotowej żywności.

Wykres 20. Eksport głównych grup produktów rolno-spożywczych w 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Z bardziej szczegółowej statystyki wynika, że blisko trzy czwarte sprzedaży zagranicznej przypada na zaledwie trzy kategorie towarów – zboża, oleje i rośliny oleiste. W każdej z tych grup najważniejszą rolę odgrywa kilka produktów: w przypadku olejów – olej słonecznikowy, wśród produktów roślinnych – kukurydza, pszenica, rzepak, soja i jęczmień, w grupie produktów pochodzenia

zwierzęcego – mięso drobiowe, a wśród gotowych artykułów spożywczych – odpady przemysłu spożywczego (makuchy słonecznikowe i sojowe).

Choć ukraiński eksport produktów rolno-spożywczych jest mało zróżnicowany, to pomiędzy 2015 i 2019 r. można zaobserwować jego wysoki wzrost w odniesieniu do szeregu towarów przetworzonych, np. przetworów pomidorowych (o 130%), cukru (o 82,4%) i płatków zbożowych (o 64,4%). Jednak sprzedaż większości towarów wzrosła w tym okresie nieznacznie bądź wręcz spadła. Należy przy tym pamiętać, że chodzi o stosunkowo niewielkie wartości – np. handel przetworami pomidorowymi przynosi krajowi zaledwie 50 mln dolarów rocznie.

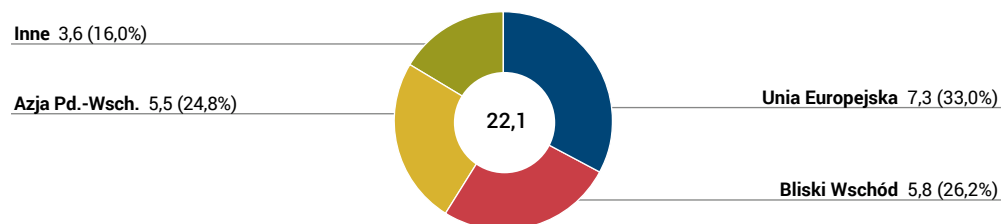
Wydaje się, że Ukraina w perspektywie średnioterminowej nie zostanie liczącym się na świecie eksporterem gotowej żywności. Wciąż sprowadza ona wiele gotowych produktów spożywczych. Ich import wyniósł w 2019 r. 1,9 mld dolarów, podczas gdy eksport – zaledwie 1,3 mld dolarów²⁵. Wiąże się to przede wszystkim ze słabo rozwiniętym przemysłem przetwórczym, co z kolei jest rezultatem utrzymujących się od lat złych warunków do prowadzenia działalności gospodarczej. Miejscowi biznesmeni z zasady preferują dziedziny wymagające stosunkowo niskich nakładów i przynoszące szybki zysk (np. uprawa i sprzedaż zbóż). Ponadto władze z niejasnych przyczyn nie stosują w wystarczającym zakresie programów zachęcających do inwestowania w przetwórstwo (jak wspomniane już cła eksportowe na ziarno słonecznika). Dodatkowo szeroko rozpowszechniona korupcja sprawia, że mimo niższych kosztów pracy końcowy produkt bynajmniej nie musi być konkurencyjny cenowo w porównaniu z importowanym. Z racji złego klimatu inwestycyjnego także przedsiębiorcy zagraniczni niemal nie są zainteresowani rozwijaniem ukraińskiego przetwórstwa. Nic nie wskazuje na to, aby sytuacja miała się znacząco poprawić w najbliższych latach.

5. Struktura geograficzna eksportu

Wśród odbiorców ukraińskiej produkcji rolno-spożywczej można wydzielić trzy podstawowe grupy: państwa Unii Europejskiej, kraje Bliskiego Wschodu i państwa Azji Południowo-Wschodniej – przypada na nie w sumie ponad 80% eksportu. Inne obszary, w tym republiki poradzieckie, odgrywają w nim rolę marginalną, co wynika głównie z ograniczeń wprowadzonych przez Rosję w 2014 r. (m.in. embargo na żywność z Ukrainy oraz utrudnień w tranzycie do państw Azji Centralnej).

²⁵ W obu przypadkach bez uwzględnienia makuchów (odpadów z wytłaczania roślin oleistych) oraz wyrobów tytoniowych.

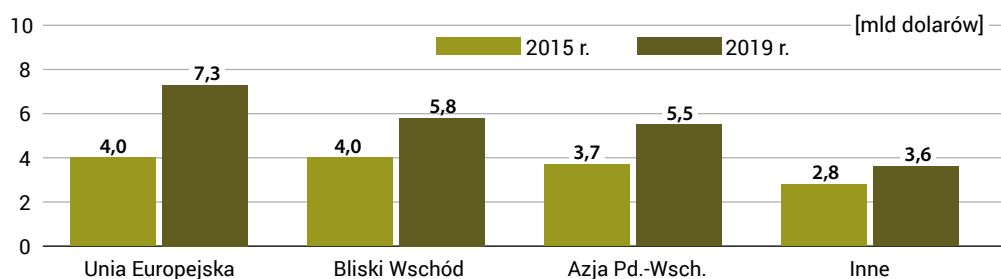
Wykres 21. Kierunki eksportu produktów rolno-spożywczych w 2019 roku (w mld dolarów)

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

Porównując dynamikę eksportu między 2015 i 2019 r., wyraźnie widzimy rosnące znaczenie UE, która umocniła się na pozycji najważniejszego importera ukraińskiej żywności (wzrost o 80,3%). Tak znaczny skok to rezultat przede wszystkim umowy o pogłębionej strefie wolnego handlu (DCFTA), która w trybie jednostronnym zaczęła obowiązywać w kwietniu 2014 r. Mimo wciąż istniejących ograniczeń – np. cła zniesiono na nie wszystkie towary, a eksporterzy znad Dniepru musieli spełniać rygorystyczne unijne normy fitosanitarne – to właśnie w pierwszym rzędzie DCFTA pozwoliła na tak silne wzrosty.

Wykres 22. Wartość ukraińskiego eksportu w 2015 i 2019 roku

Źródło: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy.

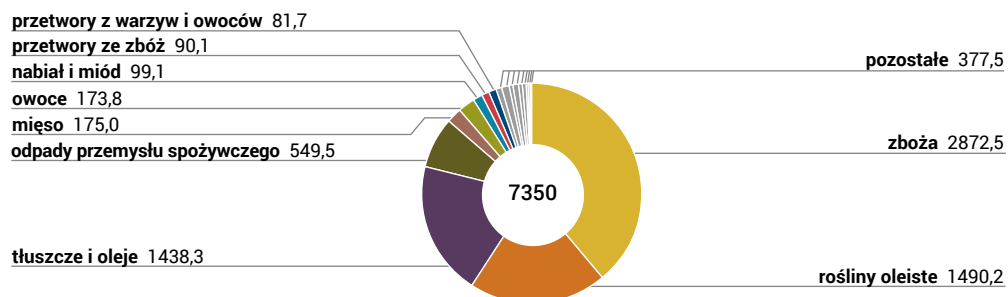
Sprzedaż żywności do państw Bliskiego Wschodu w latach 2015–2019 wzrosła o 46%, a do krajów Azji Południowo-Wschodniej – o 46,8%. Choć zarówno wielkość eksportu do tych obszarów, jak i jego dynamika są mniejsze niż w przypadku UE, to zlokalizowana jest tam pierwsza czwórka największych importerów ukraińskiej żywności – Chiny, Egipt, Indie i Turcja. Sprowadzają one z Ukrainy niemal wyłącznie zboża, olej i rośliny oleiste. Holandia, największy odbiorca jej produkcji rolno-spożywczej wśród państw członkowskich, zajmuje dopiero piąte miejsce.

Analizując rozkład geograficzny sprzedaży ośmiu najważniejszych pozycji towarowych ukraińskiego eksportu żywności, trudno znaleźć jakieś ogólne prawidłowości. Żadne z państw importerów nie zajmuje pozycji dominującej. Na Chiny, będące największym odbiorcą produkcji sektora, przypada 8,8% eksportu, dla kolejnych pięciu państw ten wskaźnik przekracza 5%. Sprzedaż do Chin jest bardziej zdywersyfikowana i obejmuje poza olejem słonecznikowym także kukurydzę, makuchy, jęczmień i olej rzepakowy. Indie kupują w zasadzie wyłącznie olej słonecznikowy (33,2% całości eksportu). Niektóre towary (np. kukurydzę) są sprowadzane przede wszystkim przez państwa UE – np. 60% eksportu rzepaku wysyła się do Niemiec i Belgii. Z kolei 50% sprzedawanego za granicę jęczmienia trafia do Arabii Saudyjskiej i Chin, a 36,4% soi – do Turcji. Pszenica dociera zaś głównie do państw Azji Południowo-Wschodniej oraz Afryki Północnej. Powyższy przegląd pokazuje, że ukraiński eksport produktów rolnych jest dość dobrze zdywersyfikowany i odporny na ewentualne ograniczenia celne wprowadzane przez poszczególne kraje.

5.1. Eksport żywności do państw Unii Europejskiej

Pod względem struktury ukraińskiego eksportu produkcji rolno-spożywczej obszar UE nie różni się zasadniczo od innych państw – najważniejszą kategorię sprzedawanych towarów stanowią zboża oraz rośliny oleiste i oleje roślinne, na które w sumie przypada ponad 75% importu z tego kraju, a udział produktów przetworzonych jest nieznaczny.

Wykres 23. Struktura eksportu produktów rolno-spożywczych do UE w 2019 roku (w mln euro)

Źródło: Eurostat.

Głównymi odbiorcami ukraińskiej żywności wśród państw unijnych są: Holandia, Hiszpania, Włochy, Polska i Niemcy, które w sumie importują artykuły rolno-spożywcze o wartości 5 mld euro²⁶, co stanowi 70% produkcji sektora sprzedawanej przez ten kraj do UE.

Tabela 1. Import żywności z Ukrainy przez jej głównych odbiorców w UE w 2015 i 2019 roku

Państwo	Import w 2015 r. (mln euro)	Import w 2019 r. (mln euro)	Zmiana 2015–2019
Holandia	604	1704	182%
Hiszpania	887	1252	41%
Włochy	583	708	21%
Polska	379	699	84%
Niemcy	179	681	281%

Źródło: Eurostat.

Żadne z państw członkowskich nie odgrywa dominującej roli wśród odbiorców głównych kategorii eksportu. Za wyjątek można uznać Holandię, gdzie trafia ponad połowa sprzedawanego przez Ukrainę za granicę mięsa drobiowego.

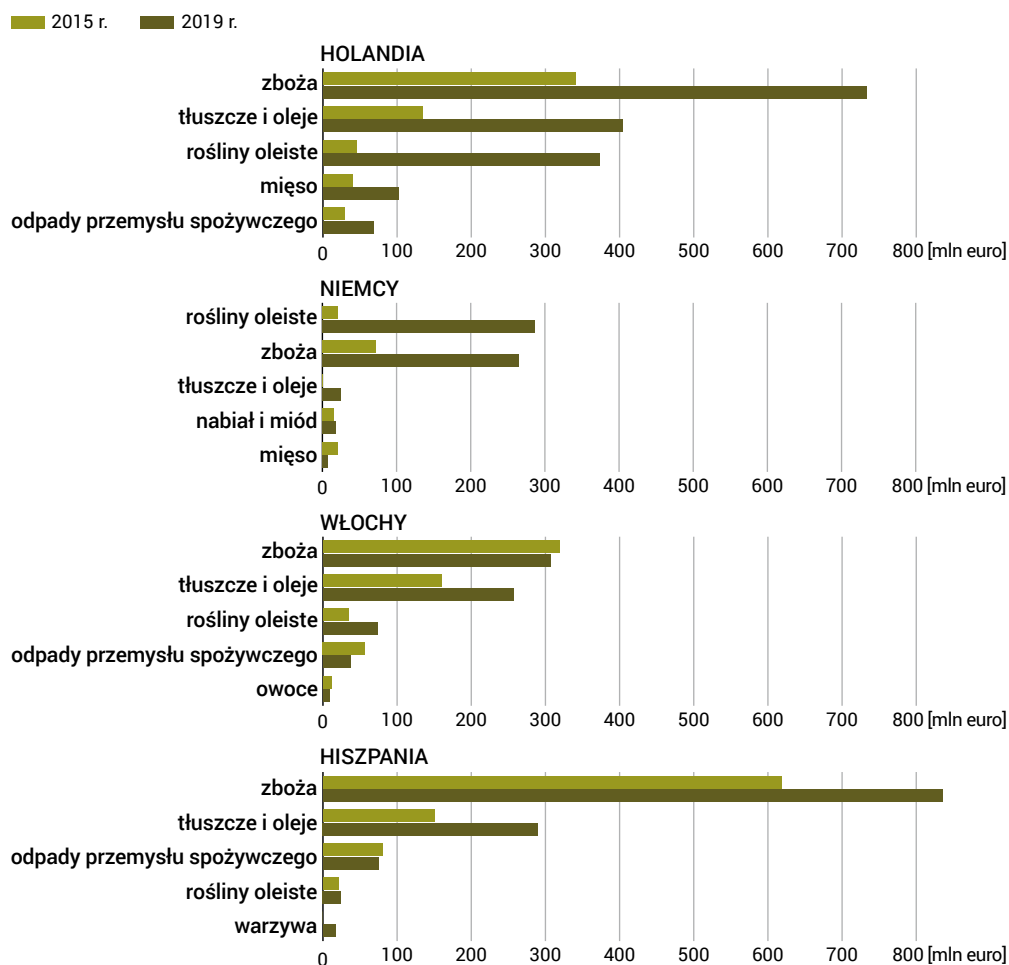
Miedzy 2015 i 2019 r. eksport do UE zwiększył się o 84%, lecz wzrost ten nie rozłożył się równomiernie pomiędzy jej członków. Największy zanotowały Niemcy (281%) i Holandia (182%), a najmniejszy – Włochy (21%) i Hiszpania (41%).

Zwraca uwagę, że Ukraina niemal nie zwiększyła do tej pory eksportu do Unii gotowej żywności, którego wartość (nie licząc makuchów, które też należą do tej kategorii) wyniosła 436 mln euro, co stanowi zaledwie 6% sprzedawanych tam wytworów sektora rolno-spożywczego. Wydaje się, że główną odpowiedzialność za taki stan rzeczy ponosi wspomniana wyżej słabość krajowego

²⁶ W podrozdziałach dotyczących eksportu do UE i Polski wykorzystano dane Eurostatu, a nie Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy. O ile w odniesieniu do całej UE oba podmioty prezentują zbliżone liczby, o tyle w przypadku niektórych towarów i poszczególnych państw (np. import mięsa drobiowego przez Polskę) przedstawiane przez nie wartości znacząco się różnią.

przemysłu przetwórczego, a także fakt, że rynek unijny jest niezwykle konkurencyjny i trudno zyskać w nim udziały bez kosztownych kampanii marketingowych, na które ukraińskie firmy najczęściej nie mają środków. Ponadto gotowe produkty żywnościowe znad Dniepru rzadko mogą konkurować z unijnymi zarówno pod względem jakości, jak i ceny.

Wykres 24. Główni odbiorcy eksportu Ukrainy w UE z podziałem na grupy towarowe

Źródło: Eurostat.

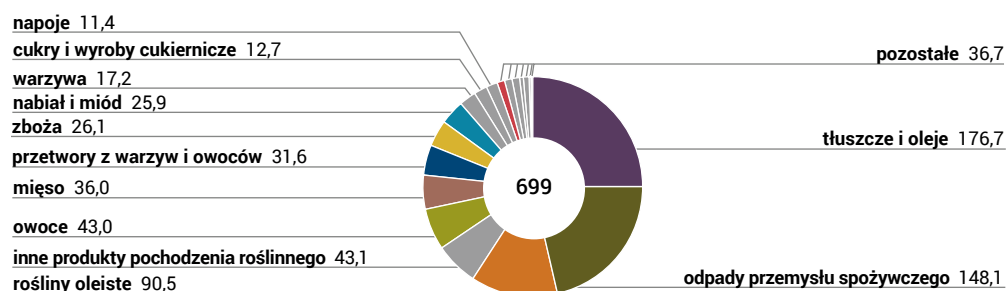
Choć DCFTA okazała się skutecznym narzędziem wspomagania eksportu, to Ukraina dąży do jej rewizji w celu dalszego zmniejszenia ceł i zwiększenia kwot celnych. Formalnie taka możliwość pojawiła się w 2021 r., po pięciu latach obowiązywania umowy. Bruksela i Kijów porozumiały się w kwestii rozpoczęcia rozmów na ten temat na posiedzeniu Rady Stowarzyszenia Ukraina-UE, które

miało miejsce w lutym 2021 r.²⁷ Trudno jednoznacznie określić, jak długo będą trwały negocjacje, ale można zakładać, że nie skończą się szybko. Biorąc pod uwagę opór lobby rolnych w części państw członkowskich wobec wprowadzania dalszych ułatwień dla produkcji z Ukrainy, nie wydaje się, aby rozmowy mogły przynieść coś więcej niż kosmetyczne zmiany w części DCFTA dotyczącej towarów rolno-spożywczych.

5.2. Eksport produkcji rolnej do Polski

Polska jest największym odbiorcą ukraińskich towarów spośród państw Unii Europejskiej, lecz nie dotyczy to produktów rolno-spożywczych – w 2019 r. zajęła pod tym względem dopiero czwarte miejsce. Przypada na nią 9,7% ukraińskiego eksportu żywności na rynek unijny. Jego wartość to 699 mln euro.

Wykres 25. Struktura eksportu produktów rolno-spożywczych do Polski w 2019 roku (w mln euro)

Źródło: Eurostat.

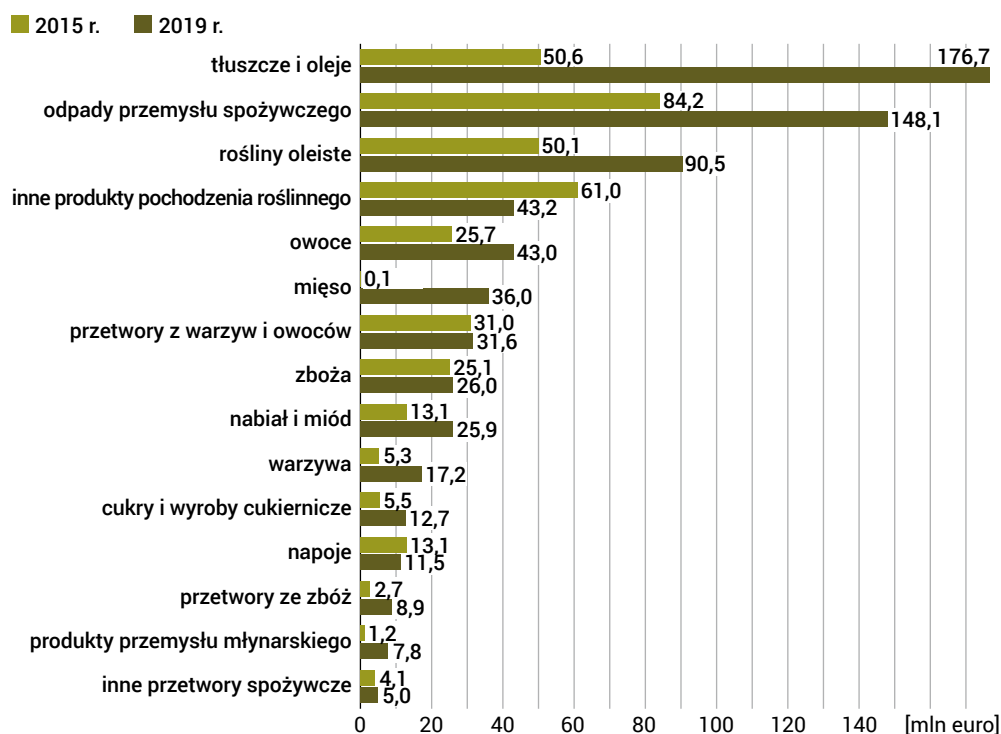
Struktura towarów wysyłanych do Polski odbiega znacząco od średniej unijnej. Przede wszystkim zwraca uwagę bardzo niski udział zbóż – podstawowego towaru sprzedawanego przez Ukrainę do UE. Wynika to zapewne z nasycenia rynku produkcją krajową oraz niechęci do kupowania zboża w państwie uznanym za konkurenta. Ogółem do RP trafia zaledwie 1% zboża kierowanego na rynek unijny. Polski rynek ma natomiast bardzo duże bądź wręcz kluczowe znaczenie dla ukraińskich eksporterów przetworów z warzyw i owoców (44,8%) i innych produktów pochodzenia roślinnego (chodzi głównie o odpady z produkcji cukru), gdzie ich udział przekracza 89,1%. Ogółem do Polski w porównaniu z resztą państw członkowskich trafia więcej towarów przetworzonych (oleje roślinne, odpady przemysłu roślinnego, nabiał, wyroby

²⁷ Л. Акуленко, *Брюссельські уроки: що може завадити перегляду Угоди про асоціацію*, Європейська правда, 24.02.2021, eurointegration.com.ua.

cukiernicze itp.) niż surowców (zboża, rośliny oleiste). Może to mieć związek z rosnącą liczbą emigrantów z Ukrainy pracujących w Polsce. Obecność dużej grupy osób rozpoznających daną markę stanowi czynnik zachęcający firmy takie jak Roshen (wyroby czekoladowe), Weres (przetwory warzywne) czy producentów mocnych alkoholi do wchodzenia na polski rynek i ułatwiający im ekspansję.

Analizując dynamikę eksportu ukraińskiej produkcji rolnej i spożywczej do Polski na tle UE, od 2016 r. zauważymy jego systematyczny wzrost, nieprzekraczający jednak średniej dla wszystkich państw członkowskich. W sumie pomiędzy 2015 i 2019 r. sprzedaż wytworów sektora do RP zwiększyła się o 84% – o tyle samo co do całej Unii. Zarazem wysyłka niektórych kategorii towarowych do RP znacznie przekraczała średnią (tak było np. w przypadku tłuszczów i olejów – 258%). Polska zaczęła też sprowadzać artykuły, których wcześniej nie importowała na szerszą skalę. Dotyczy to przede wszystkim mięsa drobiowego (skok z 70 tys. euro w 2015 r. do 36 mln euro w 2019 r.).

Wykres 26. Eksport produktów rolno-spożywczych z Ukrainy do Polski w 2015 i 2019 roku

Źródło: Eurostat.

Wzrost importu produktów rolnych z Ukrainy do Polski – choć nie przekracza średniej unijnej, a przedsiębiorcy zza wschodniej granicy nie stanowią obecnie szczególnej konkurencji dla rodzimych wytwórców na polskim rynku – powoduje zrozumiałe zaniepokojenie zwiększeniem udziału ukraińskich towarów w rynku wewnętrznym UE. Dotyczy to w szczególności mięsa drobiowego czy owoców, gdzie ścierają się silna pozycja polskich wytwórców i atrakcyjne ceny oferowane przez przedsiębiorstwa ukraińskie.

Ponadto należy pamiętać, że DCFTA – oprócz zwiększenia konkurencji – przyniosła także konkretne korzyści polskim producentom żywności. RP to największy eksporter produktów rolno-spożywczych na Ukrainę wśród państw unijnych, a ich sprzedaż zwiększyła się z 298 mln euro w 2015 r. do 600 mln euro w roku 2019 (wzrost o 101%), co stanowi 24% całości eksportu żywności z UE do tego kraju. Przy tym Polska wysyła tam przede wszystkim towary z dużą wartością dodaną, takie jak przetwory ze zbóż i warzyw czy kakao.

PERSPEKTYWY

Sektor rolny zawsze odgrywał dużą rolę w ukraińskiej gospodarce, lecz w ciągu ostatnich lat wyrósł na jedną z jej najważniejszych gałęzi, generującą największe dochody z eksportu (wyprzedził pod tym względem metalurgię). Jeśli takie tempo wzrostu się utrzyma, to prognozy mówiące, że w perspektywie średniookresowej – do 10 lat – Ukraina może produkować 100 mln ton zboża zamiast obecnych 75 mln ton, prawdopodobnie znajdą odzwierciedlenie w rzeczywistości.

Pełne wprowadzenie reformy rynku, które nastąpi w 2024 r., umożliwi po raz pierwszy w historii Ukrainy handel gruntami rolnymi, co z czasem powinno doprowadzić do większej intensyfikacji produkcji oraz rozwoju branż wymagających długofalowych inwestycji – przede wszystkim sadownictwa i hodowli. Niemniej będzie to proces rozciągnięty na lata i związany z koniecznością stworzenia nowej infrastruktury, np. do przechowywania płodów rolnych. Jednocześnie nie wydaje się, aby w najbliższym czasie doszło do radykalnej rewizji obecnego modelu rolnictwa – nadal dominować będą uprawy zbóż i roślin oleistych, które potrzebują stosunkowo mniejszych nakładów.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy reforma rolna spowoduje napływ do kraju kapitału zagranicznego. Wydaje się jednak, że jeśli tak, to jedynie w nieznacznym stopniu. Obcokrajowcy nie mogą nabywać gruntów ornych i – z racji bardzo dużego oporu społecznego – jest skrajnie mało prawdopodobne, aby sytuacja ta zmieniła się w najbliższych latach. Inwestorzy zagraniczni są obecni w sektorze rolnym, lecz ich udział nie rośnie, co wynika przede wszystkim z niezmiennie niesprzyjającego klimatu inwestycyjnego. Z tego samego powodu za wątpliwe należy uznać zwiększenie inwestycji w przemysł przetwórczy. Dotyczy to także rodzimego kapitału, nastawionego na maksymalizację zysku przy minimalnych nakładach finansowych. Teoretycznie państwo mogłoby prowadzić politykę stymulującą takie inwestycje, jednak z różnych przyczyn tego nie robi. Poza tym Ukraina jest zbyt biedna, aby mogła na szerszą skalę wspierać takie przedsięwzięcia poprzez dotacje czy inne podobne instrumenty.

Wobec coraz wyższej liczby ludności na świecie oraz rosnącego poziomu życia w państwach rozwijających się – które są głównymi importerami towarów z Ukrainy – przewiduje się, że w najbliższych latach kraj ten zwiększy produkcję rolną oraz eksport żywności. Zwraca uwagę, że nawet załamanie gospodarcze w latach 2014–2015 i wojna handlowa z Rosją nie wpłynęły negatywnie na sprzedaż zagraniczną wytworów ukraińskiego rolnictwa – w tym okresie

wzrosła ona we wszystkich obszarach geograficznych z wyjątkiem państw poradzieckich. Największy skok zanotował eksport do UE, co stanowiło efekt zawarcia porozumienia o pogłębionej strefie wolnego handlu. Ukraina, która już wcześniej należała do ważnych eksporterów żywności, umocniła swoją pozycję wśród globalnych liderów. Jednocześnie wydaje się, że sprzedaż zagraniczna towarów rolno-spożywczych pozostanie mało zróżnicowana i wciąż będzie obejmować głównie produkty nieprzetworzone bądź niskoprzetworzone. Zapewne w najbliższej przyszłości da się zaobserwować dalszy wzrost eksportu gotowej żywności, lecz nadal będzie on odgrywał drugorzędną rolę wskutek słabości miejscowego przetwórstwa. Wątpliwe też, aby doszło do gwałtownej ekspansji tamtejszych artykułów rolnych na rynki UE drogą rewizji DCFTA – naciski silnego lobby rolnego w wielu krajach członkowskich sprawiają najprawdopodobniej, że Bruksela nie zgodzi się na wprowadzenie do umowy większych ułatwień dla eksporterów z Dniepru. Oznacza to, że w najbliższych latach podstawą sprzedaży zagranicznej Ukrainy pozostaną towary nieprzetworzone, z niską wartością dodaną.

W dłuższej perspektywie wyzwaniem dla rozwoju krajowego rolnictwa mogą się stać zmiany klimatyczne. Choć Ukraina nadal ma doskonałe warunki naturalne, to dalsze ocieplenie pogłębi istniejący deficyt wody w jej południowej części. Władze mogą przynajmniej do pewnego stopnia przeciwdziałać temu zjawisku poprzez meliorację i nawadnianie obszarów rolnych, jednak inwestycje tego typu są bardzo kosztowne i trudno ocenić, czy Kijów będzie w stanie zapewnić wystarczający zakres ich finansowania, nawet przy wsparciu zachodnich kredytodawców. Dodatkowym problemem jest fakt, że podobne projekty wymagają długofalowego planowania, co nigdy nie było mocną stroną ukraińskich podmiotów. Obserwowany od dekad proces degradacji gleb powinien ulec wyhamowaniu w perspektywie średniookresowej, gdyż w miarę przechodzenia gruntów rolnych na własność prawdopodobnie zmieniać się będzie sposób prowadzenia upraw. W przeciwieństwie do dzierżawców właściciele ziemi powinni być zainteresowani mniej ekstensywnym jej użytkowaniem, a w szczególności – prawidłowym nawożeniem oraz ograniczeniem dominacji monokultur roślin oleistych, wyjaławiających glebę.

SŁAWOMIR MATUSZAK